ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 16 (2009)

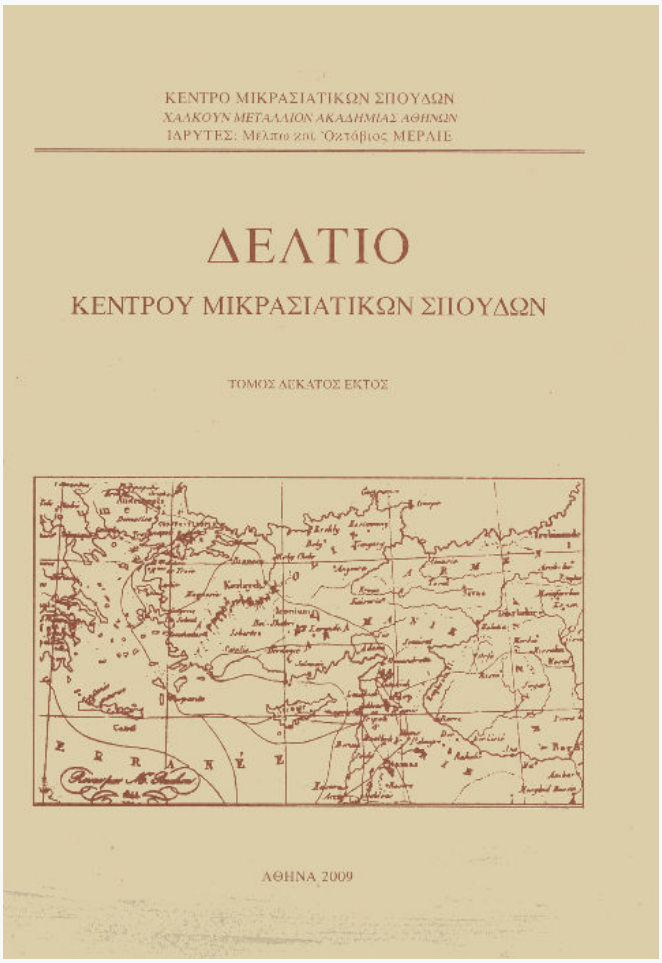

Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: 10.12681/deltiokms.3

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (2009). Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *16*, 25–54. https://doi.org/10.12681/deltiokms.3

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 25/04/2024 07:30:57

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΣΥΝΕΧΗΣ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΠΟΝΤΟ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΒΑΛΑΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ*

Βιβλιογραφία **

Γιὰ γενικὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸν Πόντο ὡς τὸ 1940, βλ. Χρ. Μυρίδη, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Πόντου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 10 (1940) 197σ. Γιὰ τὴν περίοδο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ὑπάρχει ἡ βιβλιογραφία τοῦ A. Vasiliev, «The Empire of Trebizond in History and Literature», *Byz* 15 (1940-41), σσ. 316-377 καί, τελευταῖα, τῶν Ἀλέξη Γ. Κ. Σαββίδη - Στέλιου Λαμπάκη, *Γενικὴ Βιβλιογραφία περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας*, Ἀθήνα 1992. Συναγωγὴ βιβλιογραφίας, βλ. στὰ ἔργα : Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (1933)· É. Janssens, *Trébizonde*· W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1927 κ.ἀ. Γιὰ τὴν Τουρκοκρατία, βλ. τὴ συνοπτικὴ βιβλιογραφία στὸ τέλος κάθε ἑνότητας στὴ μελέτη Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο 1463-1922», *Ἀρχεῖον Πόντου* 33 (1975-76), σσ. 115-208· 34 (1977-78), σσ. 57-76.

Ἀναγράφουμε ἐδῶ μόνο βοηθήματα, ποὺ κατὰ κανόνα ἐκδόθηκαν μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Μητροπολίτου Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία».

---

* Ἀναδημοσίευση τῆς ὁμιλίας τοῦ Ὀδυσσέα Λαμψίδη κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀναγόρευσής του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τῶν Τμημάτων Φιλολογίας καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, στὶς 20 Μαΐου 1998. Βλ. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή, *Πανηγυρικοὶ Λόγοι*, ἀρ. 52 : *Ἀναγόρευση τοῦ βυζαντινολόγου Ὀδυσσέα Λαμψίδη σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα Φιλοσοφίας τῶν τμημάτων Φιλολογίας, καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας στὶς 20 Μαΐου 1998*, Ἰωάννινα 1998, σσ. 33-68.

** Οἱ σημειώσεις καὶ οἱ παραπομπὲς σὲ πηγὲς καὶ σὲ βοηθήματα παρατίθενται μὲ τὴ μεγαλύτερη φειδὼ καὶ μόνο σὲ σημεῖα ὅπου κρίνονται ἀναγκαῖες.

Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ γενικὰ ἐπισκόπηση τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου, βλ. *Real-Encyclopädie* (Pauly-Wissowa-Kroll) Suppl. IX (1962) στὰ λήμματα *Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ἄ.*· *Enciclopedia Italiana* στὸ λῆμμα *Ponto* (ἀπὸ τὸν M. Rostovtzeff)· *Cambridge Ancient History*, IX, σσ. 211 κέξ. (ἀπὸ τὸν M. Rostovtzeff)· *Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Πυρσὸς στὰ λήμματα Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ἄ.*· A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, 2 τόμοι· J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827· τοῦ ἰδίου, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, München 1844· É. Janssens, «Trébizonde», *Le Flambeau* 46 (1963), σσ. 234-253· W. Miller, *Trebizond, ὅ.π.*· Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, Paris 1890· C. Roe-buck, *Ionian Trade and Colonization*, New York 1959· M. Rostovtzeff, «Die hellenistische Welt», *Gesellschaft und Wirtschaft* I, II, III (1955-56) (γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἀγγλικοῦ ἔργου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1941).

Βλ. γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπου ὁ Πόντος, ἰδίως ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. καὶ ὕστερα, ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ πολεμικὰ γεγονότα, τὶς γενικὲς ἱστορίες τόσο στὴ σειρὰ *Cambridge* ὅσο καὶ στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων *Presses Universitaires de France*. Εἰδικότερα ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ σειρά: M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris 1937 καὶ J. Carcopino, *La République romaine de 133 à 41 avant J.C.*, 1935 (νεότερες ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἔγιναν καὶ μετὰ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο). Ὁ Ἰ. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1967, περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ποντιακὸ χῶρο, δίνει ἐντούτοις ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐξελίξεώς τους στὰ βορειοανατολικὰ καὶ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Γιὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 1ος τόμος, Paris-Bruges (ἀνατύπωση Amsterdam 1968)· ἐπίσης τὰ ἐγχειρίδια ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἰδίως: Hermann Bengston, *Griechische Geschichte*, München 1950· Helmut Berve, *Griechische Geschichte*, München [2] 1951.

Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ γεωγραφία τοῦ Πόντου στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897)*, Ὀδησσὸς 1898· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολις 1870· Π. Κοντογιάννη, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθῆναι 1921 (ἀνατύπωση 1995)· Δ. Η. Οἰκονομίδη, *Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι 1920· Ἀ. Παπαδοπούλου, *Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐξεταζόμενος*, Ἀθῆναι 1919· Κ. Παπαμιχαλοπούλου, *Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον*, Ἀθήνησιν 1903· Χρ. Σαμουηλίδη, *Ἱστορία τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1986· Γ. Σκαλιέρη, *Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθῆναι 1922· στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου κεφάλαια.

Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1880, βλ. Γ. Βαλαβάνη - Γ. Βιολάκη, *Σύγχρονος γενικὴ ἱστορία τοῦ Πόντου ἀπὸ τοῦ 1914-1923*, Ἀθῆναι 1925· Ε. Παυλίδη, *Πῶς καὶ διατί ἐματαιώθη ἡ Δημοκρατία τοῦ Πόντου*; Ἀθῆναι 1956· K. Fotiadis, *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Tübingen 1985· Κ. Φωτιάδη, *Οἱ ἐξισλαμισμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ Κρυπτοχριστιανοὶ τοῦ Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1997· *Πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ κρυπτοχριστιανικοῦ προβλήματος*, Θεσσαλονίκη 1997· Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία»· Ὁδ. Λαμψίδη, *Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου ὑπὸ τοὺς Τούρκους (1461-1922)*, Ἀθῆναι 1957· «Ἡ προβληματικὴ τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Ποντικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *ΑΠ* 30 (1970), σσ. 3-12· «Μιὰ νέα πηγὴ ἱστορίας - Οἱ βιογραφικὲς ἀναμνήσεις τοῦ Μητροπ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995-1996), σσ. 239-267· «Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Πόντου μετὰ τὸ 1880 καὶ Ἕλληνες φορεῖς», *ΟΞεν* 15 (1999), σσ. 9-183.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ ὁμιλία ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω σήμερα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο βασικὰ θέματα, ὅπως δείχνει καὶ ὁ τίτλος :

1) *Συνεχὴς ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ μικρασιατικὸ Πόντο.*
2) *Παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴν ἐπιβίωσή του.*

Θὰ προσπαθήσω νὰ ἀναλύσω καὶ νὰ τεκμηριώσω ὅσο τὸ δυνατὸν καλύτερα καὶ ἀκριβέστερα, ἀλλὰ καὶ βραχύτερα, τὸ κάθε θέμα.

Πρὶν ἀρχίσω ὅμως θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ καθορίσω τὸ γεωγραφικὸ χῶρο, τὸν ὁποῖο θὰ προσεγγίζει κάθε τόσο ὁ λόγος.

Ὁ μικρασιατικὸς Πόντος [1], ἐνῶ στὰ βόρειά του βρέχεται ἀπὸ τὴν ἄγρια καὶ σκοτεινὴ θάλασσα, τὸν Εὔξεινο Πόντο [2], στὸ νότο σχηματίζει χώρα

---

1. Ἐπισκόπηση τῆς ἐννοιολογικῆς ἐκτάσεως τοῦ τοπωνυμίου Πόντος, βλ. στὸ ἔργο τοῦ Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 28-53, ὅπου ἐκτίθενται καὶ τὰ συναφῆ πρὸς τὸν ὅρο Πόντος θέματα. Βέβαια ἔκθεση τοῦ ἴδιου θέματος κατὰ χρονικὲς περιόδους ὑπάρχει καὶ στὰ ἐγχειρίδια Ἱστορίας, ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς (βυζαντινῆς, μεγαλοκομνηνικῆς) περιόδου καὶ Τουρκοκρατίας. Βασικὸ ὡς ἀφετηρία εἶναι τὸ ἄρθρο *Pontos* τοῦ Chr. Danov στὴν *Real-Encyclopädie, ὅ.π.*, στήλ. 1055-1174.

2. Βλ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὰ ἀκόλουθα χωρία ἀρχαίων συγγραφέων : Πινδάρου, *Νέμεα* 4,49 (*ἐν Εὐξείνῳ πελάγει*)· Ἡροδότου I,6 (*ἐς τὸν Εὔξεινον καλεόμενον πόντον*), I,72 (*ἐς τὸν Εὔξεινον πόντον*), IV,38 (*Πόντον*), 46 (*ὁ Πόντος ὁ Εὔξεινος*)· Εὐριπίδη, *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 410 (*δι' Εὔξεινον*), *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* 125 (*πέτρας Εὐξείνου*)· Στράβωνα II, 1,5 (*μέχρι... τῆς τοῦ Εὐξείνου παραλίας*). Γιὰ τὸ

ὀρεινὴ καὶ δυσπρόσιτη. Τὸν διαρρέουν μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι ποταμοί, πού, σχεδὸν ὅλοι, κατευθύνονται ἀπὸ νότο πρὸς βορρᾶ. Ἔτσι βουνὰ καὶ ποτάμια χωρίζουν ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ σὲ σχεδὸν παράλληλα τμήματα.

Ὁ Πόντος, ὁ γεωγραφικὸς αὐτὸς χῶρος[3] τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκτείνεται μετὰ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἰδίως δυτικὰ τῆς Ἡράκλειας καὶ τῆς Σινώπης ὡς τὴν Ἄτηνα καὶ τὸ Βατούμ (χρησιμοποιῶ μεταγενέστερα, ἀλλὰ γνωστὰ σὲ ὅλους, τοπωνύμια). Ἀποτελεῖ ἕνα γεωγραφικὰ ἀπὸ παντοῦ σχεδὸν κλειστὸ καὶ ἀπομονωμένο χῶρο, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰσέλαση κατὰ μάζες σὲ ξένους λαοὺς ἢ καὶ σὲ ἐχθροὺς ἐπιδρομεῖς.

ἔτυμον, βλ. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, τόμ. Α′ (1954), σ. 590 (λ. *Εὔξεινος Πόντος*), τόμ. Β′ (1970), σσ. 578-579 (λ. *πόντος*)· Ἰ. Σταματάκου, *Λεξικὸν ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Α′ τόμ. (1949) (λ. *Εὔξεινος, πόντος*)· G. I. Bratianu, *La Mer Noire*, 1969, σσ. 43-45· Κ. Ἀμάντου, «Γεωγραφικὰ ὀνόματα. Μαύρη Θάλασσα», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σσ. 3-4 (= Κ. Ἀμάντου, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 1964, σσ. 562-563)· Ὀδ. Λαμψίδη, «Εὔξεινος Πόντος - Μαύρη Θάλασσα», *ΟΞεν*, τεῦχ. 3 (1987), σσ. 9-10.

3. Εἰδικότερα τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τοῦ Πόντου ἐξαίρετα περιγράφει ὁ Τραπεζούντιος Βησσαρίων (“*εἰς Τραπεζοῦντα*”, πργρ. 12-17 [σσ. 30-41]). Γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, *Ἡ ἐν Πόντῳ Ἑλληνικὴ φυλή, ἤτοι τὰ Ποντικά*, Ἀθῆναι 1866· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος, ὅ.π.*, καί, ἰδίως, Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 27-41 (ἂν καὶ περιορίζεται στὰ ὅρια τῆς διοικήσεως Τραπεζούντας), ὅπως καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Πόντου A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments, ὅ.π.*, ποὺ ἔδωσαν περιγραφὲς ἐξαιρετικές, μὲ γεωγραφικὰ δεδομένα καὶ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια· É. Janssens, *Trébizonde*, σσ. 7-22, εἰδικότερα, βλ. τοῦ ἰδίου, «Trébizonde», *Le Flambeau, ὅ.π.*· F. Hild, «Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien», *Österr. Akad. d. Wissensch., Phil. hist. Kl., Denkschr.* 131, *Veröff. der Komm. für die Tab. Imp. Byz.* 2, 1977· G. Stratil-Sauer, «Verkehrsgeographische Bemerkungen zur Stadt Trapezunt im ostpontischen Gebiet», *ΑΠ* 29 (1968), σσ. 294-329. Τὸ ἄρθρο τοῦ Michael Kordosis, «The Road Network in Asia Minor and Armenia According to Edrisi (ed. Jaubert, IV 5, V5). The Stop of “Meldeni”», *Φιλέλλην. Studies in honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σσ. 179-189, ἀναφέρεται λίγο στὴν ποντιακὴ περιοχή, ἐνῶ δίνει ἀναλυτικὰ τὰ συγκοινωνιακὰ συμπλέγματα ἰδίως τῆς Κεντρικῆς καὶ Νότιας Μικρᾶς Ἀσίας. (Βλ. σ. 188 χάρτη μὲ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Edrisi τοπωνύμια.) Γιὰ τοὺς χάρτες παραπέμπουμε στὸν πάντα πολὺ χρήσιμο χάρτη τοῦ R. Kiepert καὶ σὲ ἐκεῖνον ποὺ ἐξέδωσε τὸ Ἑλληνικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1921. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀπεικονίζει τὰ ὅρια τοῦ ποντιοαρμενικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε, κατὰ τὶς ἀπόψεις τῶν συνέδρων στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης τοῦ 1919 καὶ ὕστερα, νὰ ἱδρυθεῖ. Οἱ δυσεύρετοι σύγχρονοι αὐτοὶ χάρτες (ἐπανέκδοση ἀπὸ Ὀδ. Λαμψίδη - Ἰ. Ταϊγανίδη, *Οἱ οἰκισμοὶ τῶν Ἑλλήνων στὸ Μικρασιατικὸ Πόντο*, Ἀθήνα 1989) θὰ βοηθήσουν στὴν ταύτιση τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς θέσεως τῶν οἰκισμῶν στὴν περιοχὴ

Ὁ Πόντος περιελάμβανε παράλια περιοχὴ μὲ σχετικὰ μικρὴ ἔκταση, ποὺ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα της δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 50 χλμ. Στὸ τμῆμα αὐτὸ πολλὰ ἀπέδιδε στοὺς κατοίκους ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους, ἡ γεωργία. Εἶναι ὁ χῶρος ποὺ ὀνομάζουμε *παράλιο* ἢ *πεδινὸ Πόντο*. Στὸ νότο ἐκτεινόταν ὁ *ὀρεινὸς Πόντος*, γεμάτος ὑψηλές, δυσπρόσιτες ὀροσειρές, πανύψηλα ὄρη καὶ ἀπόκρημνα φαράγγια. Ἰδιαίτερα στὸν ὀρεινὸ Πόντο ὑπῆρχαν μεταλλοφόρα κοιτάσματα[4], τῶν ὁποίων ἡ ἐξόρυξη καὶ κατεργασία γινόταν καὶ στὰ ἀρχαῖα καὶ στὰ μεσαιωνικὰ καὶ στὰ νεότερα χρόνια.

Ὁ Πόντος, ποὺ εἶχε λιγοστὰ ἀσφαλῆ φυσικὰ λιμάνια γιὰ μεγάλα πλοῖα, ὅπως τὴ Σινώπη, ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ ἕναν πολὺ μακρὺ δρόμο πρὸς τὰ νότια, ποὺ ἀπὸ τὴ Σινώπη - Ἀμισὸ ἔφθανε, περνώντας ἀπὸ τὴν Καππαδοκία (τὸ δρόμο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν οἱ μετανάστες ἀπὸ τὴν Καππαδοκία στὸν Πόντο καὶ ἀντιστρόφως), μέχρι καὶ τὴν Κιλικία. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Πόντου μόνη καὶ σημαντικὴ διέξοδος ἦταν ὁ δρόμος Τραπεζούντας - Ἐρζερούμ (Θεοδοσιουπόλεως) πρὸς τὴν κεντρικὴ Ἀσία καὶ πρὸς τὴν Κίνα. Οἱ δρόμοι αὐτοί, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς διαδρομῆς τους, ἦταν βατοὶ μικρὸ μόνο διάστημα τοῦ ἔτους. Ἡ πορεία ἦταν περίπου ὁμαλὴ στὸν παράλιο πεδινὸ Πόντο, ἀλλὰ στὸν ὀρεινὸ περνοῦσε μέσα καὶ ἐπάνω ἀπὸ ψηλὰ καὶ χιονισμένα βουνὰ τῆς νοτιοανατολικῆς ὀρεινῆς χώρας. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορικῶν καραβανιῶν ἦταν δυνατὴ μόνο στὸ τέλος τῆς ἀνοίξεως ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ θέρους. Οὔτε ὑπῆρχαν ὅμως σημαντικοὶ βατοὶ δρόμοι ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ πρὸς τὰ δυτικά, ποὺ νὰ συνδέουν ἄμεσα καὶ ἱκανοποιητικὰ τὶς διάφορες παραλιακὲς περιοχὲς καὶ οἰκισμοὺς τοῦ Πόντου[5].

τοῦ Πόντου. Ὡς γνωστόν, πολλοὶ οἰκισμοὶ στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου ἔχουν ἀλλάξει καὶ θέση καὶ ὄνομα. Τὴν ἔκταση καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Πόντου στὴν περίοδο τῶν Μιθριδατῶν ἐξετάζουν οἱ Eckart Olshausen und Joseph Biller, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches*. Teil 1. *Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden*, Wiesbaden 1984, στὴ σειρὰ *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Τὴ μελέτη συνοδεύει καὶ χάρτης τοῦ Πόντου μὲ τοὺς τότε οἰκισμούς.

4. Χαρὰ Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεῖα τῆς Μικρασίας καὶ τοῦ Πόντου. Ἡ συμβολή τους στὴν ἐπιβίωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1982· βλ. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

5. Ἄλλωστε οὔτε καὶ σήμερα ὑπάρχει σημαντικὸς παραλιακὸς δρόμος ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ ταξιδιῶτες, ἐὰν δὲν ταξιδεύουν μὲ πλοῖο, ὀφείλουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ προχωρήσουν πρὸς Ἄγκυρα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς Τραπεζούντα.

Αὐτὴ λοιπὸν ἡ γεωγραφικὴ ἰδιοσυστασία τοῦ Πόντου ἔπαιξε τεράστιο ρόλο στὴν ἱστορία καὶ στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ τὸν κατοίκησε. Ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση, καὶ γενικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς λεπτομέρειες, στὸ χαρακτήρα καὶ στὴ δραστηριότητά του.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα[6] (ἀνάμεσά τους οἱ ἱστορικοὶ E. Minns[7] καὶ M. Rostovzeff[8]) σήμερα ὅλο καὶ περισσότερο παραδέχεται ὅτι Ἕλληνες κιόλας τὸν 11ο αἰ. π.Χ. εἶχαν εἰσχωρήσει[9] ἀπὸ τὸ Βόσπορο στὸν Εὔξεινο Πόντο, τὸν εἶχαν διαπλεύσει καὶ εἶχαν σταθμεύσει στὶς βόρειες ἀκτές του. Ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ δὲν ὑπονοεῖ καὶ ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὶς περιοχὲς αὐτές. Ὡστόσο ὁμόφωνα ἡ παράδοση καὶ – μὲ μικρὲς χρονολογικὲς ἀποκλίσεις – ἡ ἔρευνα χρονολογοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς ἱδρύσεως τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ παράλιο Πόντο στὸν 8ο αἰ. π.Χ.[10]

Ὁ ἀποικισμὸς[11] αὐτὸς τῆς περιοχῆς συνεχίζεται ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους: Ἡ Μίλητος ἀποικίζει τὴ Σινώπη, ἡ Σινώπη τὴν Τραπεζούντα[12] καὶ ὑστερότερα ἱδρύεται, ὡς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, σειρὰ ὁλόκληρη ἀποικιῶν. Θυμίζω τὶς πιὸ γνωστὲς καὶ πιὸ παράλιες πόλεις: Ἀθῆναι, Τραπεζοῦς, Ἑρμώνασσα, Κερασοῦς, Κοτύωρον ἢ Κοτύωρα, Ἀμισός, Φαρνάκεια ἢ Φαρνακεία, Σινώπη, Ἀβώνου τεῖχος, Ἡράκλεια τοῦ Πόντου.

---

6. Βλ. R. Drews, «The Earliest Greek Settlement on the Black Sea», *Journal of Hellenic Studies* 96 (1976), σσ. 18-31, ὅπου ἐκτίθενται τὰ προβλήματα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ Πόντο. Μιὰ καλὴ σύνθεση γιὰ τὰ ἴδια προβλήματα προσφέρει καὶ ἡ 3η ἔκδοση τοῦ J. Boardman, *The Greeks Overseas*, 1980, σσ. 238-256.

7. E. Minns, *Scythian and Greeks in South Russia*, Cambridge 1913.

8. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922.

9. R. Carpenter, «The Greek Penetration of the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 52 (1948), σσ. 1-10· B. W. Labaree, «How the Greeks Sailed into the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 61 (1957), σσ. 29-33.

10. Τὸ μελέτημα τοῦ R. Drews, *ὅ.π.*, διερευνᾶ τὴν εἴσπλευση καὶ ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὰ παράλια τοῦ Εὔξεινου Πόντου μὲ βάση τὰ φιλολογικὰ κείμενα, ὅπου καὶ παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ ἡ ἱστορία τῆς σχετικῆς ἔρευνας.

11. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σσ. 24, 15-27, 26· M. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958· Μ. Σακελλαρίου, «Ὁ ἀποικιακὸς Ἑλληνισμός», *IEE* Β' (1971), σσ. 270-275· N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, 1983· Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἵδρυση ἀποικιῶν - Ἰωνικὴ ἐπίδραση καὶ ποντιακὴ διάλεκτος», *ΟΞεν* 6 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1988), σσ. 11-16.

12. Ὡς ἔτος ἱδρύσεως παραδίδεται γιὰ τὴν Τραπεζούντα τὸ 756, γιὰ τὴ Σινώπη (δεύτερος ἀποικισμὸς) τὸ 631 καὶ γιὰ τὴν Ἀμισὸ τὸ 560 π.Χ.

Οἱ περισσότεροι ἄποικοι τῶν πόλεων αὐτῶν ἦταν Ἴωνες. Τεκμήριο ἡ λαλιὰ [13] ποὺ μιλοῦσαν καὶ ποὺ μέχρι σήμερα ζεῖ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων Ποντίων, ποὺ ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ 1922-23. Πράγματι ἡ διάλεκτος αὐτὴ διατήρησε μέχρι σήμερα ζωντανὰ μερικὰ κύρια ἰωνικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως τὴν προφορὰ τοῦ *η* ὡς *ε*, π.χ. *κόρη - κόρε, πηγάδιν - πεγάδιν, ζηλεύω - ζελεύω* καὶ ἀκόμα *σ* ἀντὶ *τ* : *σέφτελον - τεῦτλον*, καὶ τὸ ἀρνητικὸ *οὐ, οὐκ* ἀντὶ τοῦ *δέν*: *'κ' ἔχω*.

Ἡ θέση ὅπου ἱδρύθηκαν οἱ ἑλληνικὲς ἀποικίες – στὰ παράλια καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἢ ἐπάνω στὸ δρόμο αὐτὸ – ὑποδήλωνε ὅτι σκοπὸς τῆς ἱδρύσεώς τους ἦταν νὰ ἀποτελέσουν οἱ πόλεις αὐτὲς κέντρα ἐμπορίου καὶ ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες κατοίκους τους, στοὺς λαοὺς τῆς ποντιακῆς περιοχῆς καὶ σὲ ἐκείνους τῶν παρευξείνιων περιοχῶν καὶ τῶν πέραν καὶ νοτίως τῆς Προποντίδας Ἑλλήνων [14].

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ἱδρύσεώς τους οἱ πόλεις-ἀποικίες, νησίδες μέσα στὸν ἀλλοεθνὴ βαρβαρικὸ κόσμο, ἔπρεπε γιὰ νὰ ὑπάρξουν καὶ νὰ ἐπιβιώσουν, νὰ ἀγωνίζονται συνεχῶς, εἴτε μὲ τὴ δύναμη καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῶν ἐξελιγμένων πολεμικῶν ὅπλων εἴτε καὶ μὲ τὴν αἴγλη καὶ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ἐναργὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς αὐτῆς τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τὸν 4ο αἰ. π.Χ. – καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἀδιάκοπου πολεμικοῦ ἀγώνα ὑπάρξεως – καταγράφει, ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία, ὁ Ξενοφῶν στὴν *Κύρου Ἀνάβαση*. Οἱ Μύριοι τοῦ Ξενοφῶντα εἶχαν οἱ ἴδιοι γνωρίσει τὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ εἶχαν πάρει μέρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν βαρβάρων (βλ. καὶ σημ. 34).

Οἱ ἀποικίες λοιπὸν ἔζησαν – μέχρι τὴν ἐνσωμάτωσή τους στὸ μεταγενέστερο κράτος τοῦ Πόντου, τῶν Μιθριδατῶν – ὄχι μόνο τυπικὰ ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες, μολονότι ἡ ἱστορία τους προγενέστερα εἶχε συνδυασθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ὅλης Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν κρατῶν καὶ λαῶν (Ἀσσυρίων καὶ ἰδιαίτερα Περσῶν καὶ Μήδων), ποὺ κυριαρχοῦσαν καὶ ἐκεῖ καὶ στὶς ποντιακὲς περιοχές. Στὰ χρόνια τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ μεταγενέστερα οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου μένουν σχεδὸν στὸ περιθώριο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν διαφόρων ἡγεμόνων.

---

13. Γιὰ τὴν ποντιακὴ διάλεκτο, βλ. Ἀνθίμου Παπαδοπούλου, «Χαρακτηριστικὰ τῆς Ποντικῆς Διαλέκτου», *ΑΠ* 18 (1953), σσ. 83-93· Δ. Τομπαΐδη, *Ἡ Ποντιακὴ Διάλεκτος*, Ἀθήνα 1988, σσ. 25-27 καὶ 30-31· Od. Lampsidis, «Un dialecte qui se meurt : Le dialecte grec du Pont-Euxin (Asie Mineure)», *ΑΠ* 23 (1959), σσ. 199-205.

14. Βλ. C. Roebuck, *Ionian Trade*, *ὅ.π.*, σσ. 116-130· Ὀδ. Λαμψίδη, *Ἡ ἐμπορικὴ σημασία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος*, Ἀθῆναι 1963, σ. 39, σημ. 26.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ πάλι τυπικὰ ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες, ἐνσωματώνονται στὸ κράτος τῶν Μιθριδατῶν. Μάλιστα ὁ Μιθριδάτης ΣΤ' ὁ Εὐπάτωρ [15] (121-63 π.Χ.) κατέστησε προσωρινὴ πρωτεύουσά του διαδοχικὰ τὴν Τραπεζούντα [16] καὶ τὴ Σινώπη. Ὁ ἀνεπιτυχὴς ἀγώνας του κατὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στάθηκε ἡ τελευταία σοβαρὴ προσπάθεια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν ἀλλεπάλληλων ρωμαϊκῶν ἐκστρατειῶν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ ἐδάφη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐναντίον τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ.

Ἐλεύθερες καὶ αὐτόνομες τυπικὰ ὑπῆρξαν καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτηση, ὅταν, οἰκονομικά, οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου ἀκμάζουν [17] χάρη στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν ἐξόρυξη καὶ κατεργασία μεταλλοφόρων κοιτασμάτων τοῦ ὀρεινοῦ Πόντου [18].

Ἡ στρατηγικὴ τῆς Ρώμης μέσα στὸ οἰκουμενικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος – ὅπου οἱ ἑλληνικὲς πόλεις δὲν ἀντιμετωπίζουν πιὰ ἐπιθέσεις ἀπὸ γειτονικοὺς πληθυσμοὺς – χρησιμοποιεῖ ὅλο τὸν ποντιακὸ χῶρο [19] γιὰ τὶς ἀμυντι-

---

15. Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, ὅ.π.

16. Τὴν Τραπεζούντα κατέλαβε ὁ Πομπήιος τὸ 64 π.Χ. Γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ἡ κατάληψη ἔγινε ὕστερα ἀπὸ πολεμικὴ ἐνέργεια ἢ ὄχι, βλ. ἀνάλυση στοῦ Π. Μώραλη, «Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 256-266. Ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν κατάληψη αὐτὴ πέρασαν 1500 χρόνια. Ἔτσι καὶ ἐμεῖς χρονολογήσαμε τὴ συγγραφὴ τοῦ λόγου στὰ 1436-37· βλ. Od. Lampsidis, «Datierung des *Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος* von Kardinal Bessarion», *BZ* 48 (1955), σσ. 291-292. Ὁ Π. Μώραλης στὸ ὀλιγοσέλιδο μελέτημά του σχολιάζει «τὸ ἀνάλωτον» τῆς Τραπεζούντας, ποὺ ὁ Ἰ. Εὐγενικὸς (βλ. Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἰωάννου Εὐγενικοῦ *Ἔκφρασις Τραπεζοῦντος* (Χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις)», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 3-39) καὶ ὁ Βησσαρίων ἀναφέρουν στοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας. Παραδέχεται ὅτι τὸ 64 π.Χ. ἡ πόλη Τραπεζούντα ἔγινε ρωμαϊκὴ ὄχι μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς ἐνέργειες ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας. Προβάλλει ὅμως μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὴν Τραπεζούντα κυρίευσαν ὁπωσδήποτε τὸ 255 π.Χ. οἱ Βοράνοι καὶ τὸ 1071-1074 οἱ μουσουλμάνοι Σελτζοῦκοι μετὰ τὴ νίκη στὴ μάχη τοῦ Μαντζικὲρτ τὸ 1071. Βλ. καὶ τὸ δικό μας σχολιασμὸ γιὰ τὴν κατάληψη αὐτὴ πιὸ κάτω, σημ. 39.

17. Τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ Λατίνοι συγγραφεῖς· ἀνάμεσα σὲ ἄλλους : ὁ γεωγράφος Pomponius Mela (χρόνοι ἀκμῆς του 37-54) ἀναφέρει τὶς πόλεις Κερασούντα καὶ Τραπεζούντα ὡς ἐξαιρετικὰ ἐπιφανεῖς (*De Chronographia*, Lipsiae 1880, I, 19) καὶ ὁ Πλίνιος (23/24-79) μνημονεύει τὴν Τραπεζούντα ὡς πόλιν ἐλευθέραν (*Historiae naturae*, VI, 4).

18. Βλ. Χ. Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεῖα*, ὅ.π.

19. Ὀδ. Λαμψίδης, «Ἀνατολικὸς Πόντος - στρατηγικὸς χῶρος» (ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο «*Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (IV-XI)*», *Ἀθήνα, Μάιος 1997*), *Πρακτικά*, Ἀθήνα 1998, σσ. 173-177.

κὲς ἢ ἐπιθετικές της ἐπιχειρήσεις στὴν περιοχὴ τῆς σημαντικῆς διόδου ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ καὶ βορειοανατολικὰ μικρασιατικὰ σύνορα πρὸς τὸν Καύκασο ἢ τὴν Κασπία. Ἡ δίοδος αὐτή, τὸ πολὺ εὐρὺ αὐτὸ φαράγγι, εἶχε ὡς ὅρια: δυτικὰ τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ ἀνατολικὰ τὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς ἀρχαίας Ἀρμενίας.

Ἦταν μία φυσικὴ δίοδος πρὸς τὸ νότο. Τὴν ἀκολουθοῦσαν ὅσοι ἤθελαν νὰ πορευτοῦν ἀπὸ τὸν παρευξείνιο, σχεδὸν παραλιακό, δρόμο δυτικὰ τοῦ Καυκάσου προχωρώντας πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη - Ἐρζερούμ καὶ νοτιότερα. Ἐπίσης τὴν ἀκολουθοῦσαν καὶ ὅσοι ἀπὸ τὸ δρόμο ἀνατολικὰ τοῦ Καυκάσου περνοῦσαν τὸ πέρασμα τοῦ Τερμπέντ, ἔκαμπταν λίγο δυτικὰ καὶ νότια καὶ κατευθύνονταν πάλι, μέσα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεοδοσιουπόλεως, πρὸς τὴ δυτικὴ καὶ νότια Μικρὰ Ἀσία. Τὴν τελευταία αὐτὴ διαδρομὴ πορεύονταν καὶ ὅσοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ νοτίως τῆς Κασπίας καὶ βορείως τῆς Περσίας.

Ἱκανὸς νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τέτοιες ἐπιδρομικὲς κινήσεις ἦταν μόνον ὅποιος διέθετε δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς διόδου. Βέβαια οἱ δυνάμεις στὰ ἀνατολικὰ τῆς διόδου μποροῦσαν νὰ μὴν ἀνήκουν σ'αὐτὸν τὸν ἴδιον ἀλλὰ σὲ συμμάχους καὶ σὲ φίλιες χῶρες.

Εἶχε λοιπὸν ἀποκτήσει στρατηγικὴ σημασία ὁ Πόντος καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ἀνατολικός, σὲ συνδυασμὸ καὶ σὲ σύνδεση μὲ τὴν Ἀρμενία καὶ μὲ τὰ ἄλλα «βαρβαρικὰ» κρατίδια στὰ νότια τοῦ Καυκάσου. Ἔτσι οἱ Ρωμαῖοι, καὶ μεταγενέστερα οἱ Βυζαντινοί, προσπαθοῦν νὰ ἐλέγχουν τὰ κράτη τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου (Λαζική, Γεωργία, κυρίως Ἀρμενία) γιὰ νὰ ματαιώσουν ἢ νὰ ἀποτρέψουν κάθε εἰσβολὴ ἢ ἀπειλή.

Ἀπὸ τότε ἡ περιοχὴ τοῦ Πόντου, καὶ ἰδίως ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος, θὰ χρησιμεύει ὡς χῶρος γιὰ τὴν τελικὴ ὀργάνωση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ρώμης (καὶ μεταγενέστερα τοῦ Βυζαντίου) καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκρουση ἐπιδρομῶν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ μικρασιατικὰ σύνορα τοῦ κράτους.

Τὸ 1436-37 ὁ Πόντιος βυζαντινὸς συγγραφέας Βησσαρίων (1403-1472), στὸ ἐγκώμιο γιὰ τὴ γενέτειρά του πόλη τὴν Τραπεζούντα[20], μὲ πρότυπο τὸν ἀντίστοιχο λόγο τοῦ ρήτορα Λιβάνιου γιὰ τὴν Ἀντιόχεια, ἐννοεῖ χωρὶς ἀμφιβολία ὁλόκληρη τὴν ποντιακὴ περιοχή, ὅταν διαγράφει τὸ χαρακτήρα, τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς πόλεως Τραπεζούντας[21].

---

20. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα».

21. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σ. 23,22-31.

Στὸ λόγο του ἐπιγραμματικὰ καθορίζει τὴ στρατηγικὴ θέση καὶ ἀποστολὴ τῆς Τραπεζούντας, τοῦ Πόντου, κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο, ὅταν ὁ Πόντος ἦταν συνενωμένος μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Γράφει λοιπὸν (σ. 53,19-21): *Αὐτή τε γὰρ καθ' αὑτὴν ἄμαχος ἦν καὶ ἀήττητος οἷς ἠγωνίζετο, μηδενὸς συμμαχοῦντος, τῷ τ' ἐκ Βυζαντίου καὶ Ρωμαίων στρατῷ κατὰ Περσῶν ἐνοχλούντων αὐτοῖς...* καὶ σημειώνει τὴ σημασία ποὺ εἶχε ὁ Πόντος γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῶν Περσῶν (53,23-26): *... παραδεικνῦσα καὶ τρόπους πολέμων καὶ τόπων εἰσόδους καὶ διόδους δυσχωριῶν, ὧν ἀκριβέστερον αὐτὴ πάντων πεπείρατο, ὡς ἂν τοῖς τε βαρβάροις ὅμορος οὖσα καὶ τὸν πρὸς αὐτοὺς πόλεμον πάλαι γεγυμνασμένη.*

Κύριος στόχος τῶν Ρωμαίων (ὅπως καὶ τῶν Βυζαντινῶν) πάντοτε θὰ εἶναι τουλάχιστον ὁ ἔλεγχος τῆς φυσικῆς αὐτῆς διόδου, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Καύκασο νοτιότερα πρὸς Θεοδοσιούπολη καὶ Ἄμιδα. Ἦταν ἡ νοητὴ συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (ἀλλὰ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ)[22]. Γιατὶ ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ τὴ δίοδο αὐτὴ εὔκολα θὰ μποροῦσε νὰ εἰσχωρήσει στὰ νότια καὶ νοτιοανατολικὰ ἐδάφη τοῦ κράτους.

Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ποὺ εἶχαν ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὴ στρατηγικὴ περιοχὴ τοῦ Πόντου, ἀναφέρω[23]: τὸ Νέρωνα (54-68), ποὺ ἐπέτυχε ἐν μέρει νὰ ἐλέγχεται ἡ Ἀρμενία ἀπὸ τὴ Ρώμη· ἀργότερα τὸν Τραϊανό (98-117), ποὺ κατέστησε τὴν Ἀρμενία ἐπαρχία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους· τὸν

22. Βλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλου, *Χάρται πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου 324-565*, Θεσσαλονίκη 1978· *Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου 565-1081*, Θεσσαλονίκη 1976· ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ εἰκόνα τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἂν συμβουλευθεῖ τοὺς χάρτες : *6* γιὰ τὸ 395 μ.Χ.· *12* γιὰ τὸ 527 μ.Χ.· *28* γιὰ τὸ 565 μ.Χ. καὶ *1* γιὰ τὰ χρόνια 568-626. Βλ. ἐπίσης E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, *ὅ.π.*, στὸ τέλος τοῦ τόμου Notes et Cartes.

23. Βλ. Ἰ. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1967, σ. 190 γιὰ τὸ Νέρωνα καὶ σσ. 201-202 γιὰ τὸν Τραϊανό. Γιὰ τὸν Ἀδριανό, βλ. *Ἀρριανοῦ Περίπλους Εὐξείνου Πόντου* (ἔκδοση R. Hercher, Λιψία 1885). Ὁ Ἀρριανὸς στὸ ἔργο του προσφωνεῖ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ καὶ ἀναφέρεται στὰ ἔργα ποὺ ὁ αὐτοκράτορας κατασκεύασε στὴν Τραπεζούντα καὶ ποὺ ἐνίσχυαν τὴ σημαντικὴ θέση της στὸν Εὔξεινο Πόντο (βλ. καὶ Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 49-50). Στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας εἶχε τὴν ἕδρα της ἡ πρώτη ρωμαϊκὴ λεγεών (legio prima Pontica), ἀπὸ τότε ποὺ ἡ ποντιακὴ περιοχὴ εἶχε προσαρτηθεῖ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Ἡ στρατιωτικὴ αὐτὴ παρουσία μαρτυρεῖται ἕως καὶ τὰ χρόνια Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565). Ἦταν μιὰ ἔνδειξη τῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἡ πόλη τῆς Τραπεζούντας ὡς τὸ πιὸ σημαντικὸ λιμάνι στὸν Εὔξεινο καὶ ὡς ἀφετηρία τοῦ δρόμου τῶν καραβανιῶν, ποὺ ὁδηγοῦσε στὶς περιοχὲς πέρα ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ σύνορα τοῦ κράτους, πρὸς τὴν Ἀσία. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 455.

Ἀδριανό (117-138), πού, στὸ πλαίσιο τῆς στρατηγικῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους γιὰ τὰ ἀνατολικὰ καὶ βορειοανατολικὰ σύνορα, χορήγησε τὰ μέσα, ὥστε νὰ γίνουν ἔργα στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου, καὶ ἰδιαίτερα στὴν πόλη καὶ στὸ λιμάνι τῆς Τραπεζούντας. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι οἱ κίνδυνοι στὰ ἀνατολικὰ σύνορα ὑποχρέωσαν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος στὸ διαχωρισμό του σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ στὰ χρόνια τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260) καί, ἀκόμα περισσότερο, στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (285-305).

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ πάλι ἡ δίοδος στάθηκε ἀπαραίτητη καὶ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους. Ὁ σχεδιασμὸς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Βυζαντίου γιὰ τὴν ἀπόκρουση ἐπιδρομῶν ἢ καὶ τὴν κατανίκηση ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν συντελεῖται πάντοτε μὲ προωθημένη βάση ἐξορμήσεως καὶ ἐπιθέσεως τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χῶρο τῆς Λαζικῆς ἢ καὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ νοτίου Καυκάσου. Βλέπουμε λοιπὸν τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἀκολουθοῦν, καὶ μάλιστα νὰ διευρύνουν, τὶς στρατηγικὲς ἐνέργειες τῶν Ρωμαίων, ἐφαρμόζοντας μιὰ στρατηγικὴ ποὺ ἐπανεμφανίζεται, ὁλοκληρωμένη ὅμως, στὴ σύγχρονή μας ἐποχή, δηλαδὴ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἐμμέσου προσπελάσεως. Ἦταν ἡ ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἀντιπάλου μέσα στὰ δικά του ἐδάφη ὑποχρεώνοντάς τον ἔτσι νὰ ἀποσύρει τὶς προωθημένες ἀλλὰ καὶ καταπονημένες δυνάμεις του ἀπὸ τὰ καταληφθέντα ἐδάφη. Τόσο ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ὁ Ἡράκλειος ὅσο καὶ οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας θὰ προσπαθοῦν νὰ ἐξασφαλίζουν τὸ κράτος τους ἕως τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ συνοριακὴ γραμμὴ καὶ νὰ θεμελιώνουν τὴν ἀσφάλεια αὐτὴ μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν λαῶν στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Πόντου. Αὐτὰ γίνονται ἕως καὶ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071).

Καὶ τώρα τὸ πρῶτο θέμα:

Συνεχὴς ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ μικρασιατικὸ Πόντο ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή του ἕως καὶ τὴν ἀποχώρησή του.

Βέβαια δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφισβήτηση, ἀπὸ κανένα ἐχέφρονα, ὅτι Ἕλληνες ἀποίκισαν τὴ βόρεια παραλιακὴ περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἕλληνες ἦταν οἱ ἄποικοι καὶ ἑλληνικὲς διατηρήθηκαν οἱ πόλεις-ἀποικίες ἕως τὸ 1461, ἐνῶ καὶ μεταγενέστερα ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθοῦσε ἀδιάκοπα νὰ ζεῖ σ' αὐτές.

Οἱ πηγὲς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια ἕως σήμερα καὶ τὰ

βοηθήματα ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν ἐπιμαρτυροῦν καὶ βεβαιώνουν τὴ διαπίστωση αὐτή. Καταγράφουμε τὶς μαρτυρίες δύο μόνο συγγραφέων:

Ὅλο τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας, διατρέχει μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἰδέες του: Ἕλληνες ἵδρυσαν τὴν πόλη-ἀποικία Τραπεζούντα. Καὶ αὐτὴ παρέμεινε ἡ ἴδια ὅπως ὅταν ἱδρύθηκε, χωρὶς νὰ ἀλλάξει καθόλου, παρὰ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς θύελλες ποὺ συνάντησε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Γράφει ὁ Βησσαρίων[24]:

> 4. ... *Ταυτηνὶ δὲ τὴν ἡμετέραν, ὥσπερ τινὶ θείᾳ μοίρᾳ συστᾶσαν ὡς ἀληθῶς καὶ θείων ἀνδρῶν ἔργον γεγενημένην, ἐνδιδόντος θεοῦ, οὐ χρόνου πλῆθος ἠμαύρωσεν, οὐκ ἤμβλυνεν ὁ τοσοῦτος αἰών, οὐχ αἱ κυβεῖαι τῆς τύχης, οὐ τὸ τῶν πραγμάτων ἀνώμαλον καὶ ὁπωσοῦν ἔσχον λυμήνασθαι, ἀλλ' ἅπαξ τὸ εἶναι λαχοῦσα καὶ ὑπὲρ τὰ μέτρα τῆς τῶν ὄντων φιλονεικεῖ φύσεως, ἀρξαμένη μὲν ἐξ ὅτου σχεδὸν ἐπέδωκαν Ἕλληνες, εἴξασα δὲ οὐδέπω τῷ χρόνῳ καὶ ταῖς ἐκεῖθεν μυρίαις μεταβολαῖς, ἀλλ' ἦν τε καὶ ἔστιν ἡμῖν ἡ αὐτὴ ὡς ἂν χθές τε καὶ πρότριτα συνῳκισμένη, κακῶν ἀπαθὴς καὶ τῶν τοῦ βίου κυμάτων ἀνώτερος...*

Αὐτὰ γράφει ὁ Βησσαρίων τὸ 1436-37. Ὕστερα ἀπὸ σχεδὸν τέσσερις αἰῶνες ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς καὶ ἱστοριοδίφης J. Ph. Fallmerayer, ποὺ ἀμφισβήτησε τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῶν κατοίκων τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους, γράφει ὡστόσο γιὰ τὴν Τραπεζούντα καὶ τὴν περιοχή[25]:

> *Ἡ ἀρχαιότατη Ἑλλάδα καὶ οἱ ἀρχαιότατες ἑλληνικὲς [...] πόλεις δὲν πρέπει συνεπῶς νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν Πελοπόννησο οὔτε στὴν Ἀθήνα ἢ στὴ Δωρίδα, ἀλλὰ στὶς κοιλάδες τοῦ Καυκάσου καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ Εὔξεινου Πόντου.*

Καὶ συνεχίζει:

> *Ἐδῶ ἡ παράλια Τραπεζοῦς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πρώιμες ἐγκαταστάσεις τοῦ ἀρχαίου πελασγικοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὁ Βυζαντινὸς Εὐγενικὸς*[26] *καὶ ὁ Τραπεζούντιος Βησσαρίων λένε μιὰ μεγάλη ἀλήθεια,*

---

24. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σ. 23,22-31.

25. *Geschichte*, σσ. 2-3. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Fallmerayer παραπέμπω μόνο στὴ μελέτη τοῦ Herbert Seidler, «Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung», *Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Kl., Neue Folge*, Heft 26, München 1947 καὶ G. Veloudis, «J. Ph. Fallmerayer und die Entstehung des Neugriechischen Historismus», *Südost-Forschungen* 29 (1970), σσ. 43-90.

26. Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἰ. Εὐγενικοῦ Ἔκφρασις», σ. 25,1-2: *Τραπεζοῦς ἡ πόλις,*

ὅταν τὴν ἀποκαλοῦν τὴν πιὸ ἀρχαία καὶ πιὸ διάσημη πόλη τῆς (ὅπως τὴν ἐννοοῦν οἱ Ἕλληνες) Ἀνατολῆς.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Fallmerayer στὰ 1827 ἔχει καὶ πρέπει νὰ ἔχει τόσο πιὸ μεγάλο κῦρος ὅσο πιὸ ἀπόλυτη ὑπῆρξε ἡ ἀμφισβήτησή του γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους.

Καμιὰ πηγὴ καὶ κανένας ἱστορικὸς δὲν ἀμφισβήτησε, ὅσο γνωρίζω, τὴν ἀδιάκοπη παρουσία καὶ δράση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν ποντιακὴ περιοχὴ ἕως καὶ τὴν ἀποχώρησή του.

Στὸ μεσαιωνικὸ Πόντο ἡ παρουσία καὶ ἡ δράση τοῦ ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους, συνεχής. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία πάλι οἱ Ὀθωμανοὶ ἀποδέχονται, εἴτε ὕστερα ἀπὸ πόλεμο εἴτε ὕστερα ἀπὸ συμφωνίες, τοὺς Ἕλληνες ραγιάδες, τοὺς *ρούμ*, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν. Τέλος τὸ ὀθωμανικὸ-τουρκικὸ κράτος τὸ 1912 ὑπολόγιζε τὴν ἑλληνικὴ μειονότητα στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας γύρω στὶς 700.000, ὅταν παραχωροῦσε ἑπτὰ μειονοτικὲς βουλευτικὲς ἕδρες, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία ἕνας βουλευτὴς σὲ 100.000 Ἑλληνες κατοίκους.

πόλις ἀρχαιοτάτη καὶ τῶν γε ἐν τῇ ἑῴᾳ πασῶν ἀρίστη. Ὁ Fallmerayer ἐγνώριζε καὶ τοὺς δύο ἐγκωμιαστικοὺς λόγους γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας, ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ τοὺς περιεῖχαν. Μάλιστα, ὅπως ἐδῶ, χρησιμοποιεῖ τὶς πληροφορίες καὶ τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνα. Στὴν ἔκδοσή μας τῆς «*Ἐκφράσεως*» τοῦ Εὐγενικοῦ (εἰσαγωγή, σσ. 20-22) παραθέτουμε παράλληλα χωρία ἀπὸ τὴν «Ἔκφραση» καὶ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Ἰ. Εὐγενικὸς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γνώριζε τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Ὡστόσο ἡ ὁμοιότητα ὁρισμένων χωρίων καὶ στὰ δύο κείμενα δὲν πειθαναγκάζει τὸν ἐρευνητὴ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἄποψη ὅτι κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς «Ἐκφράσεως» ὁ Εὐγενικὸς χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Κατὰ τὴν ἄποψή μας τὰ κοινὰ χωρία προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν ρητοροδιδασκάλων γιὰ ἐγκώμιο, ἔκφραση πόλεως. Σχεδὸν τὸ σύνολο ἀπὸ τὰ ἔντεκα σημειούμενα στὴ μελέτη μας χωρία ἀναφέρεται στὸν *κανόνα* γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐκφράσεως πόλεως ἢ τόπου. Στὸ πιὸ πάνω χωρίο τοῦ Εὐγενικοῦ μπορεῖ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα («εἰς Τραπεζοῦντα», *ὅ.π.*) τὸ χωρίο 23,9-24,6 (*Ἡ γὰρ δὴ πόλις ἡμῖν γεγένηται μὲν οὐκ οὖσα, γενομένη δ' οὐκ ἀπεγένετο, τὸ μὲν πάσαις σχοῦσα κοινόν, τὸ δ' οὐ πάνυ πολλαῖς. Τῶν γὰρ ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος συνοικισθεισῶν αἱ μέν, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο συνοικισθεῖσαι καλῶς, εἰς ὃ ἦσαν ἀνέδραμον αὖθις, ὡς μηδὲ τὴν ἀρχὴν γεγονῦαι, αἱ δέ, καὶ τύχης ἀγαθῆς ἀπολαύσασαι καὶ…*), τὸ ὁποῖο τείνει νὰ ἀποδείξει – ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁλόκληρος ὁ λόγος – ὅτι ἡ Τραπεζούντα ὑπερέχει ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Βησσαρίωνα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως χωρίο ποὺ νὰ δείχνει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἑνὸς ἔργου ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω ἐδῶ καὶ μιὰ ὁμολογία-μαρτυρία ἑνὸς Τούρκου ἐπισήμου γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζούντας καί, γενικότερα, τοῦ Πόντου. Στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὁ Τοῦρκος βαλής, τὶς τελευταῖες ὧρες τῆς παραμονῆς του στὴν Τραπεζούντα πρὶν τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Ρώσους, κάλεσε τὸ μητροπολίτη Χρύσανθο στὴν οἰκία του – παρόντες ἦταν καὶ οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τοῦ νεοτουρκικοῦ κομιτάτου – καὶ τοῦ ἀνακοίνωσε: (Μεταφέρω ὅπως τὰ ἔχει ἀποτυπώσει ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος στὶς *Βιογραφικὲς Ἀναμνήσεις* του[27]):

> *Ἀπὸ Ἕλληνας παρελάβομεν τὴν Τραπεζοῦντα εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὴν παραδίδομεν*[28].

Ἀνάλογα μίλησε καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Κεντρικοῦ Κομιτάτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἀλῆ Ριζὰ ἐφένδης. Καὶ περατώνει ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος τὴν περιγραφή του:

> *Ἡ στιγμὴ ἦτο ὁμολογουμένως πολὺ συγκινητική. Ἔξω ἐβασίλευε νὺξ καὶ σκότος βαθύ.*

Γιὰ μᾶς ὅμως ὑπάρχει μία ἀκόμη ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τῆς συνεχοῦς παρουσίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν περιοχή. Εἶναι ἡ διάλεκτος, ἡ ὁποία χωρὶς διακοπὴ ἦταν ἡ λαλιὰ τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ[29]. Καὶ παρέμεινε ὄργανο ἐπικοινωνίας, ἀκόμα καὶ ὅταν πληθυσμοὶ ἑλληνικοὶ στὸν ποντιακὸ χῶρο, κάτω ἀπὸ δυσχερεῖς περιστάσεις, ἔπαυαν νὰ ἀνήκουν στὸ ἐθνικὸ σύνολο τῆς καταγωγῆς ἢ καὶ τῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως. Εἶναι π.χ. οἱ πληθυσμοὶ τοῦ Ὄφεως, ποὺ συγκράτησαν καὶ μιλοῦσαν τὴ διάλεκτο μετὰ τὸν ἐκμουσουλμανισμό τους τὸ 17ο αἰ. καὶ ποὺ μιλοῦν τὴ διάλεκτο ἀκόμα καὶ τώρα[30].

---

27. *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949*, Ἀθῆναι 1970 (ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη) (ἐδῶ σσ. 126-127). Τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Τούρκου βαλῆ γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος μὲ ἱκανοποίηση καί, θὰ λέγαμε, μὲ κάποια αὐταρέσκεια, σημειώνει στὶς *Ἀναμνήσεις*, ἐνῶ στὴν «Ἐκκλησία» (σσ. 762-763) παραθέτει σὲ μετάφραση τὸ ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ βαλὴς μεταβιβάζει τὴ διοίκηση τοῦ βιλαετίου στὴν προσωρινὴ κυβέρνηση μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ μητροπολίτη Χρύσανθο.

28. Ἀσφαλῶς ὑπονοοῦσε τὴν παράδοση τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζούντας τὸ 1461 ἀπὸ τὸν τελευταῖο Μεγάλο Κομνηνὸ Δαβὶδ στὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο Μεχμὲτ Β′.

29. Od. Lampsidis, «Continuité de langue, continuité ethnographique chez les Grecs du Pont-Euxin (Asie-Mineure)», *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (1964), σσ. 1125-1128.

30. Παραπέμπουμε σὲ ἄρθρο τῆς Margarita Poutouridou, «The Of Valley and the Coming of Islam, The Case of the Greek Speaking Muslims», ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ

Τὸ δεύτερο θέμα:

Παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴν ἐπιβίωση καὶ διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς 28 αἰῶνες τῆς ζωῆς του στὸ μικρασιατικὸ Πόντο.

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ γεωγραφικὴ ἐπιστήμη, ποὺ συνεργαζόταν μὲ τὴν ἱστορία γιὰ τὴ σύνθεση τῆς πορείας τῶν λαῶν, εἶχε μία αἰφνίδια καὶ ἀπότομη ἔξαρση.

Ὁ Αὐστριακὸς καθηγητὴς Fr. Ratzel[31] τὸ 1882 καὶ ὕστερα, τόνιζε ὅτι ὁ χῶρος ὁ γεωγραφικὸς καὶ τὰ συναρτώμενα μὲ αὐτὸν στοιχεῖα διαμορφώνουν κατὰ κύριο λόγο τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ ἑνὸς λαοῦ. Μάλιστα ὁ προγενέστερός του ἱστορικὸς J. Michelet (1798-1874) ἔγραφε:

> *Δόστε μου, κύριοι, τὸ χάρτη μιᾶς χώρας καὶ τὰ λοιπὰ γεωγραφικά της στοιχεῖα καὶ μπορῶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ σᾶς πῶ ποιός θὰ εἶναι ὁ λαός ποὺ θὰ ζήσει σ' αὐτὴν τὴ χώρα καὶ ποιός θὰ εἶναι ὁ πολιτισμός του*[32].

Ἀλλὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα: Πῶς ὅμως τότε καὶ γιατί ὁ ἴδιος αὐτὸς γεωγραφικὸς χῶρος δὲν ἐπηρέασε ἐξίσου ἀποφασιστικὰ τοὺς προγενέστερους καὶ μεταγενέστερους τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ «βάρβαρους» πληθυσμούς, ποὺ ζοῦσαν στὴν ἴδια γεωγραφικὴ ἔκταση, τὴν ποντιακή, ἀλλ' ὅμως δὲν μετέτρεψαν, ὅπως οἱ Ἕλληνες, τὴν ἀρχικὴ πολιτειακή, πολιτική, κοινωνικοοικονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ δομὴ στὸ χῶρο τοῦ Πόντου;

Ἀντιμέτωπη λοιπὸν μὲ παρόμοιες ἐνστάσεις ἡ θεωρία τοῦ Fr. Ratzel πολὺ σωστὰ τροποποιήθηκε τὸν 20ὸ αἰ.[33]. Οἱ ἐρευνητές, ἱστορικοὶ καὶ ἀνθρωπογεωγράφοι, ἀσφαλῶς δέχονταν τὴν ἐπιρροὴ τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα.

Department of Near Eastern Studies at Princeton (διαθέτουμε τὸ δακτυλογραφημένο ἄρθρο χάρη στὴ φιλόφρονα προσφορὰ τῆς κ. Πουτουρίδου)· στὸ Μητροπ. Χρυσάνθου, *Ἀναμνήσεις*, σ. 160, καὶ «Ἐκκλησία», σσ. 708-709, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐξισλαμισθέντες κάτοικοι τοῦ Ὄφεως τὸ 1917 ζήτησαν νὰ ἐπανέλθουν στὴν παλαιά τους θρησκεία, ἀλλ' ὁ τότε μητροπολίτης Χρύσανθος παρέπεμψε τὴν ὑπόθεση αὐτὴ σὲ εὐθετότερο χρόνο.

31. Fr. Ratzel, *Politische Geographie*, München-Berlin ²1903 καὶ *Anthropogeographie*, τόμ. 1ος, 3η ἔκδ., Στουτγάρδη 1909· τόμ. 2ος, 2η ἔκδ., Στουτγάρδη 1912.

32. Βλ. L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris ²1949, σ. 12.

33. Γιὰ τὶς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Fr. Ratzel, βλ. L. Febvre, *ὅ.π.*, κεφ. 1, III, «L'erreur de Ratzel»· IV, «La géographie humaine héritière de l'histoire», σσ. 58-67 καὶ VI, «Une géographie humaine modeste», σσ. 73-79.

Ὅμως γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἑνὸς λαοῦ εὔλογα προβάλλουν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ὡς στοιχεῖο ἀποφασιστικὸ καὶ τὸν ἀνθρώπινο τύπο ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ λαὸ αὐτό. Ἡ ἐγκατάσταση καὶ ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων στὸ χῶρο τοῦ Πόντου εἶναι μιὰ ἐπαλήθευση τῆς τροποποιημένης αὐτῆς θεωρίας.

Μὲ βάση τὴ γεωγραφικὴ θέση καὶ διαμόρφωση τῆς ποντιακῆς περιοχῆς μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ γεωγραφικὸς παράγοντας στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας καὶ πόσο πολὺ εὐνόησε τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ ποὺ τὴν κατοικοῦσε.

Ἀνατολικὰ τῆς ποντιακῆς περιοχῆς δὲν ὑπῆρχε εἴσοδος σ' αὐτὴν παρὰ μόνο ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν καραβανιῶν, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ. Καὶ ὁ δρόμος αὐτὸς ἦταν δύσβατος καὶ ἄβατος τοὺς πιὸ πολλοὺς μῆνες τοῦ χρόνου σὲ σύνολα καὶ ὄχι βέβαια σὲ μεμονωμένα ἄτομα. Ὁ κάθε ἐπιδρομέας, ποὺ ἤθελε νὰ ἀποκτήσει πλοῦτο ἀπὸ πολεμικὴ ἐπιδρομὴ στὸ κράτος ποὺ κατεῖχε τὴ Μικρὰ Ἀσία, προτιμοῦσε βέβαια νὰ πορευθεῖ πρὸς τὸ νότο καὶ νὰ εἰσχωρήσει στὰ ἐκεῖ μικρασιατικὰ καὶ πολὺ πιὸ πλούσια ἐδάφη καὶ ὄχι νὰ διακινδυνεύσει τὴ ζωή του καὶ τὴν ἀσφάλειά του στὸ δρόμο τῶν καραβανιῶν. Ὑπενθυμίζω τοὺς πολυποίκιλους κινδύνους ποὺ διέτρεξαν οἱ στρατιῶτες τοῦ Ξενοφώντα μετὰ τὴ μάχη στὰ Κούναξα τὸ 401 π.Χ. καὶ κατὰ τὴν πορεία τους μέσα ἀπὸ τὰ «βαρβαρικὰ» φῦλα πρὸς τὴν Τραπεζούντα[34].

α) Μεσαιωνικὴ περίοδος (βυζαντινὴ καὶ περίοδος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν)

Ὁ ποντιακὸς χῶρος ἔμεινε ἕως τὸ 1461 μακριὰ ἀπὸ ἐχθρικὴ κατοχὴ καὶ ἀπὸ καταστρεπτικὲς γιὰ τὸν πληθυσμὸ ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς χάρη στὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματά του, τὴ γεωγραφικὴ σύσταση καὶ ἰδιομορφία του:

Στὸ ἐσωτερικό της ἡ ποντιακὴ περιοχὴ δὲν εἶχε, ὅπως εἴπαμε, σημαντικοὺς δρόμους γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν οὔτε καὶ ἦταν εὔκολη ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἕνα τμῆμα τῆς περιοχῆς στὸ ἄλλο[35]. Ἔτσι ὁ ποντιακὸς χῶρος, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως δρόμων ἐπικοινωνίας[36], ἀπέτρεπε καὶ ἀποσοβοῦσε τὴν εἰσβολὴ καὶ τὴν ἐγκατάσταση ξένων λαῶν, ποὺ θὰ πορεύονταν στοὺς δύο αὐτοὺς δρόμους.

---

34. Ξενοφῶντος *Ἀνάβασις*, Βιβλίο IV, ὅπου περιγράφεται ἡ πορεία τῶν Μυρίων ἕως τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας. Βλ. P. Masqueray, Xenophon *Anabase*, (ἔκδοση Belles Lettres), τόμ. II, 1961.

35. Βλ. πιὸ πάνω, σσ. 28-29.

36. Ὁ παλαιὸς ἱστορικὸς τῆς Τραπεζούντας καὶ τῆς περιοχῆς της Σάββας

Καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὡς χῶρο σταθμεύσεως καὶ ὀργανώσεως, ὡς χῶρο ἐξορμήσεως [37]. Γνώριζαν ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν ἀσφαλὴς καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι δὲν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο, ἀφοῦ οἱ ἐχθροὶ δὲν μποροῦσαν τόσο εὔκολα νὰ εἰσχωρήσουν ἐκεῖ καὶ νὰ τοὺς ἀπειλήσουν. Ἄλλωστε τὸ δυσχερὲς καὶ δύσβατο τῶν δύο αὐτῶν δρόμων ἀνάγκαζε τοὺς ἐχθροὺς καὶ τῶν Ρωμαίων, καὶ πολὺ περισσότερο τῶν Βυζαντινῶν, ὅταν ἐπιχειροῦσαν ἐπιθέσεις ἢ ἐπιδρομές, νὰ πορεύονται εἴτε τὸ δρόμο πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ νοτιοανατολικὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη, εἴτε τὸ δρόμο δυτικὰ πρὸς τὴ Σεβάστεια καὶ τὶς κεντρικὲς μικρασιατικὲς περιοχές, δηλαδὴ πάντοτε νότια τοῦ ποντιακοῦ χώρου καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτό.

Ἔτσι στὴ βυζαντινὴ ἱστορία τοῦ Πόντου – ὅπως καὶ στὴν ἱστορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν – δὲν ἀναφέρονται πολλὲς σημαντικὲς συγκρούσεις μέσα στὴν ποντιακὴ περιοχή. Ἄλλωστε ἡ γνωστὴ πολεμικὴ συμπλοκὴ τοῦ 863 στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα [38] δὲν ἔγινε στὴν ποντιακὴ περιοχὴ ἀλλὰ στὰ δυτικά της, στὴν περιοχὴ τῆς Παφλαγονίας. Ἀκόμα ὁ ἀραβικὸς στρατός, ποὺ συγκρούστηκε ἐκεῖ μὲ τοὺς Βυζαντινούς, ἦταν ἕνα τμῆμα στρατοῦ, ποὺ πραγματοποιοῦσε ἐπιδρομικὲς ἐκστρατεῖες κατὰ τὴν τακτικὴ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τῶν Ἀράβων, τὴν τακτικὴ τῶν razzia.

Ἰωαννίδης, *ὅ.π.*, σ. 23, γράφει : *Τρεῖς δὲ μεγάλαι ὁδοὶ εἶχον αὐτὴν* [τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας] *εἰς ἐμπορικὴν συγκοινωνίαν· ἡ μὲν πρὸς δυσμὰς μὲ τὰς μεγαλητέρας πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου Νικόπολιν καὶ λοιπάς, ἡ δὲ πρὸς ἀνατολὰς μὲ τὰς περὶ τὸν Καύκασον καὶ Κασπίαν θάλασσαν, καὶ ἡ τρίτη καὶ σημαντικωτέρα πρὸς μεσημβρίαν κατὰ τὴν Ἀρμενίαν, ὅπου σχιζομένη εἰς δύο, ἡ μὲν διὰ τοῦ Ἀξάρου ποταμοῦ ἔφερεν εἰς Περσίαν, ἡ δὲ διὰ τοῦ Εὐφράτου εἰς Μεσοποταμίαν καὶ τὴν λοιπὴν Συρίαν.* Τὴν ἴδια παρατήρηση διαβάζουμε καὶ στὸν Δ. Η. Οἰκονομίδη, *ὅ.π.*, σ. 154.

37. Βλ. πιὸ πάνω, σσ. 32-33. Πολλὰ γράφει ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γιὰ τὴ θέση τῆς πόλεως Τραπεζούντας καὶ γιὰ τὴν ἱκανότητα καὶ δυνατότητά της νὰ ἀμυνθεῖ ἐναντίον παντὸς ἐχθροῦ. Παραπέμπουμε στὴ μελέτη μας «Τὸ ἀξιόπιστον τῆς ἐπιστολῆς Δαβὶδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος τοῦ Βησσαρίωνος», *Βυζκ* 2 (1982), σσ. 55-60 καὶ μνημονεύουμε τὴν πργρ. 21 ἀπὸ τὸ λόγο, ἰδιαιτέρως τὸ χωρίο 53,19-26 (βλ. πιὸ πάνω, σ. 34), τὸ ὁποῖο καταγράφει τί προσέφερε ἡ ποντιακὴ περιοχὴ στὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τοὺς πολέμους πέραν τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων.

38. Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München [3] 1963, σσ. 189-190· Ἰ. Καραγιαννόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 263-264· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1981, σσ. 216-217.

Οἱ ἐκστρατεῖες αὐτές, ὅπως ἐκείνη στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα, εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ ὄχι τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ ἐδάφους ἢ περιοχῆς ἀλλὰ τὴ λεηλασία, τὴν αἰχμαλωσία, τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀντιπάλου[39].

Οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους διεξήγαγαν οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου ἕως τὸ 1071, τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ[40], φανερώνουν ὅτι καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ποντιακὴ περιοχὴ ἐθεωρεῖτο ἀσφαλὴς καὶ ὅτι χρησίμευε ὡς βάση ἐξορμήσεως πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἀπόδειξη οἱ περσικοὶ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ οἱ πόλεμοι τοῦ Βασιλείου Β΄ κατὰ τῶν μουσουλμάνων.

Μετὰ τὸ 1071, παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν Βυζαντινῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ (1118-1143), ἡ εἰσχώρηση στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ ἐδάφη τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐκεῖ δίοδος ἦταν πλέον ἐλεύθερες γιὰ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Δὲν εἰσβάλλουν ὅμως στὸν ποντιακὸ χῶρο, ἀλλὰ σὲ ἐδάφη νοτίως τῆς ποντιακῆς περιοχῆς. Οἱ αἰτίες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ χῶρος αὐτὸς παρέμενε ἔξω ἀπὸ τὴ δράση τῶν εἰσβολέων, ἦταν – ὅπως διατυπώθηκαν καὶ ἀναλύθηκαν – τὸ γεωγραφικὰ κλειστὸ τοῦ χώρου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πόντος δὲν ἦταν τόσο πλούσιος ὥστε νὰ ἀποτελεῖ στόχο λείας καὶ λεηλα-

---

39. Τυπικὸ παράδειγμα ἐπιδρομικῆς ἐπιθέσεως ἦταν ἡ ἐπίθεση τῶν Βοράνων κατὰ τῆς Τραπεζούντας, οἱ ὁποῖοι τὸ 255-256 κατέλαβαν τὴν πόλη, τὴ λεηλάτησαν καὶ ἀποχώρησαν (βλ. Od. Lampsidis, «Ergänzung zum Kommentar zu Zosimos *Νέα Ἱστορία* Α XXXIII», *ΑΠ* 42 [1988-89], σσ. 230-239). Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμό, ἐπιδρομικὴ ἐπίθεση, μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ στὴν προσωρινὴ κατάληψη τῆς πόλεως Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (τὴν ἀνακατάληψη τῆς πόλεως ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς δυνάμεις τοῦ Θεόδωρου Γαβρᾶ ἀναφέρει ρητῶς ἡ Ἄννα Κομνηνή [B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, 1943, VIII, 151,26-28: *Καὶ αὐτὴν δὴ τὴν Τραπεζοῦντα ἑλὼν καὶ ὡς ἴδιον λάχος ἐμαυτῷ ἀποκληρωσάμενος ἄμαχος ἦν.*]) Ἔτσι καὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας καὶ τὴν κατάληψη τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ αὐτοὺς μετὰ τὸ 1071 πρέπει, νομίζω, νὰ τὴν κατατάξουμε στὶς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατεῖες τῶν μουσουλμάνων. Ὅτι δὲν εἶχαν ὡς στόχο τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ φανερώνει ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς κατειλημμένης πόλεως. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεόδωρος Γαβρᾶς κατόρθωσε νὰ τὴν ἀνακαταλάβει. Παρὰ ταῦτα ἐντύπωση προκαλεῖ, ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ τῆς ἐπιδρομῆς ἢ καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Τραπεζούντας δὲν ἀναγράφεται καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλα κείμενα, εἴτε σύγχρονα εἴτε μεταγενέστερα, οὔτε ἀπὸ βυζαντινὲς οὔτε ἀπὸ μεγαλοκομνηνικὲς πηγές. Καὶ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς περιφανὴς στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν μουσουλμάνων, ὅπως ἔγινε γιὰ τὴν ἐπίθεση τὸ 1223.

40. G. Ostrogorsky, *Geschichte*, σ. 284· Καραγιαννόπουλου, *ὅ.π.*, σσ. 577-579· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *ὅ.π.*, τόμ. Β2, 1989, σσ. 243-246.

σίας. Ἀντίθετα, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προσφέρονταν οἱ περιοχὲς στὰ νότια τοῦ Πόντου, ποὺ ἐπιπλέον, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποντιακὴ περιοχή, εἶχαν δρόμους βατοὺς ποὺ ὁδηγοῦσαν πολὺ κοντὰ στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Ἔτσι, μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐλεύθερους καὶ ἀνεμπόδιστους νὰ εἰσβάλλουν καὶ νὰ ἐγκαθίστανται στὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη, τὸ βυζαντινὸ κράτος δοκιμάζεται σφοδρὰ καὶ ἀλύπητα. Διαλύεται τὸ 1204 καὶ διαμελίζεται.

Στὴν περίοδο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204-1461) τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Μιχαὴλ Παναρέτου ἀναφέρει εἰσβολὲς ἐχθρικῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ χῶρο[41]. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἔχουν ἐπιδρομικὸ χαρακτήρα καὶ σκοπὸ τὴ λεηλασία καὶ ὄχι τὴν κατάληψη ἐδαφῶν. Γι' αὐτὸ καὶ σπανίως φθάνουν μπροστὰ στὴν πρωτεύουσα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τὴν Τραπεζούντα, ὅπως ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ σουλτάνου Μελὶκ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ, τὸ 1223. Ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ ἐπιδρομικοῦ της χαρακτήρα δὲν κατόρθωσε τελικὰ νὰ ὑπερισχύσει τῶν πολιορκουμένων Τραπεζουντίων καὶ κατέληξε σὲ ἧττα τοῦ ἐπιδρομέα καὶ σὲ αἰχμαλωσία τοῦ σουλτάνου Μελίκ[42].

Ἀντίθετα ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β', τὸ 1461, αἰφνιδιαστικὴ καὶ τελείως ἀπρόβλεπτη, κατέληξε στὸν πλήρη ἀφανισμὸ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν[43]. Τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ ὁ Μεχμὲτ εἶχε ἐκ προθέσεως καταστήσει μὲ πολλοὺς τρόπους ἀπρόβλεπτη:

---

41. Βλ. E. Zachariadou, «Trebizond and the Turks», *ΑΠ* 35 (1979), σσ. 333-358· A. Bryer, «Greeks and Turkmens: The Pontic Exception», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σσ. 113-149 καὶ Ἀ. Σαββίδη, «Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τοῦ Πόντου καὶ οἱ Σελτζοῦκοι τοῦ Rum (Ἰκονίου) τὴν περίοδο 1205/6-1222. Ἡ διήγηση τοῦ Ibn Bibi γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Σινώπης (1214)», *ΑΠ* 39 (1984), σσ. 169-193. Βλ. καὶ στὸ χρονικογράφο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν Μιχαὴλ Πανάρετο (ἔκδοση Ὀδ. Λαμψίδη, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, 1958) μνεῖες εἰσβολῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ χῶρο στὶς σσ. 64,30-32· 65,1-2· 65,29-31· 66,5-10,25-27· 67,17-18· 68,13-19· 71,26-30· 72,5-8,19-23· 73,3-6,24-30,31-34· 74,1-2,3-8· 76,31· 77,1-2,3-6,12-16· 79,3-8,14-29.

42. Βλ. στὸν É. Janssens, *Trébizonde*, σσ. 72-74, τὴν περιώνυμη αὐτὴ σύγκρουση Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ σουλτάνου Μελίκ, ὅπου ὁ Βέλγος ἱστορικὸς συζητεῖ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀφήγηση τῆς συγκρούσεως αὐτῆς προβλήματα. Ἡ νίκη τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ πολλὲς φορὲς ἀναφέρεται στὰ ἁγιογραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν ἅγιο Εὐγένιο· βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, St Petersbourg 1897, σσ. 116-122.

43. Βλ. F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps 1432-1481* (γαλλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά), Paris 1954, σσ. 231-239· Janssens, *Trébizonde*, σσ. 154-160· Ὀδ. Λαμψίδη, «Πῶς ἁλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 17 (1952), σσ. 15-54.

– Εἶχε ὁ ἴδιος πορευθεῖ τὸ δρόμο πρὸς τὶς κτήσεις τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν καὶ τὸν εἶχε ὑποχρεώσει, μετὰ ἀπὸ συμφωνία νὰ ἀθετήσει τὴ συμμαχία του μὲ τὸ Μεγάλο Κομνηνό.

– Στὸ μουσουλμανικὸ κρατίδιο τῆς Σινώπης, μὲ τὴν ἰσχὺ τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων καὶ μὲ τὶς σκληρὲς ἀπειλές του, ὑποχρέωσε καὶ ἔπεισε τὸ μουσουλμάνο καὶ συγγενή του ἡγεμόνα νὰ ἀποδεχθεῖ ὅλα ὅσα ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε προτείνει.

– Εἶχε προαποστείλει τὸ στόλο, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τριάντα καὶ περισσότερες μέρες πολιορκοῦσε ἀνεπιτυχῶς τὴν Τραπεζούντα, ἀπασχολοῦσε ὅμως τοὺς πολιορκουμένους.

Μὲ αὐτὲς καὶ ἄλλες παραπλανητικὲς κινήσεις καὶ ἐνέργειες, ἔδινε – πίστευε – τὴν ἐντύπωση στοὺς Μεγάλους Κομνηνούς, ἐὰν κάποτε μάθαιναν τὶς κινήσεις του, ὅτι δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ ἐπιτεθεῖ κατὰ τοῦ μεγαλοκομνηνικοῦ κράτους. Ἔτσι, ὅταν μὲ τὸ μεγάλο στρατό του αἰφνιδιαστικὰ ἔφθασε κοντὰ στὴν Τραπεζούντα, ἡ παρουσία του ἐπέφερε στὸν πολιορκούμενο Μεγάλο Κομνηνὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους του τὴν ἀποσύνθεση καὶ τὸν πανικό. Χωρὶς πόλεμο, ὕστερα ἀπὸ συνεννοήσεις, παραδόθηκαν ἡ πόλη, οἱ ἄρχοντες, ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ ὁ ἐκεῖ ἑλληνικὸς πληθυσμός.

Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα: Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β′ μήπως ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐπιδρομικὴ κίνηση, ποὺ ὅμως, χάρη στὸν αἰφνιδιασμό, ἐπέτυχε τὸν ἐκμηδενισμὸ τοῦ ἀντιπάλου καὶ τὴν ὁριστικὴ κατάκτηση καὶ προσάρτηση τῶν ἐχθρικῶν μέχρι τότε ἐδαφῶν; Ἀσφαλῶς ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐκστρατεία μὲ ἐπιδρομικὴ τακτική. Ἔμοιαζε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν διαφόρων μουσουλμάνων ἡγεμόνων στὰ νοτιοανατολικὰ ἐδάφη τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Τότε ὡστόσο ὁ βασιλέας τῆς Τραπεζούντας Μεγάλος Κομνηνὸς δὲν εἶχε σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς ἐκδιώξει ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ καταλάμβαναν. Δεχόταν τὴν παρουσία τους καὶ ἐπίζητοῦσε τὴ συμμαχία καὶ τὴ φιλία τους, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ κηδεστίες[44]. Στὴν περίπτωση ὅμως τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεχμὲτ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τεθεῖ ζήτημα συνάψεως φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο. Οἱ ἀπειλές του ἦταν πολὺ μεγάλες καὶ οἱ κίνδυνοι ἀφανισμοῦ ἄμεσοι καὶ ὑπέρτατοι. Ἔτσι ἔκλεισε ἡ συμφωνία γιὰ ὑποταγὴ καὶ παράδοση.

Εἴδαμε λοιπὸν ὅτι εἰσβολὲς στὸν ποντιακὸ χῶρο δὲν μποροῦσαν νὰ γίνουν κατὰ μάζες. Σημειώθηκαν ὅμως μερικὲς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατεῖες[45],

44. Ὁ Μιχαὴλ Πανάρετος ἀναγράφει στὸ *Χρονικόν* του τέτοιες κηδεστίες· βλ. ἔκδ. Λαμψίδη, *ὅ.π.*, σσ. 70,20-22· 72,26-28, 29-33· 79,9-11.

45. Μιὰ συγκινητικὴ λεπτομέρεια γιὰ τὶς συνέπειες μιᾶς ἐπιδρομῆς στὸ κράτος

ποὺ κατέληξαν καὶ σὲ κατάληψη ἐδαφῶν καὶ σὲ ἐγκατάσταση τῶν ἐπιδρομέων.

Ὀφείλουμε ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι, ὅταν ἡ εἰσβολὴ δὲν ἔχει ἐπιδρομικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ σκοπὸ τὴν κατάληψη καὶ κατάκτηση ἐδαφῶν, τότε οἱ Ἕλληνες χριστιανοί, κάτοικοι τῆς περιοχῆς, ἀσφαλῶς ἀποχωροῦν καὶ προστρέχουν γιὰ τὴ σωτηρία τους σὲ φρούρια ἢ ὀχυρωμένες πόλεις[46]. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση ὅμως, μιᾶς ἐπιδρομικῆς ἐκστρατείας, πίστευαν ὅτι ὁ ἐχθρός, ἂν τὸν ἀπέκρουαν, δὲν θὰ ἐπέμενε σ' αὐτὴν καὶ θὰ ἀνέκοπτε τὴν πορεία του. Ἔτσι θὰ σώζονταν καὶ οἱ κάτοικοι καὶ ἡ περιοχή[47].

τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἀπὸ ἕνα ἀφιερωτήριο ἔγγραφο τῆς μονῆς Βαζελῶνος τοῦ ἔτους 1261 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *Actes de Vazélon*, Leningrad 1927, σ. 17, ἀρ. 38.6770/1261): Ἡ Μαρία Τζαρχαλίνα δωρεῖται διάφορα κτήματα στὴ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Βαζελῶνος καὶ γράφει: *ἕνεκα ψυχικῆς σωτηρίας [καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν] ἐμοῦ τε καὶ τοῦ συμβίου μου καὶ τῶν γονέων μου. εἶναι δὲ καὶ οἱ πέντε μου παῖδες αἰχμάλωτοι. ἐὰν ἔλθουν, ἃς ἔχουν τὴν μοῖραν αὐτῶν. εἰ δ' οὐχί, ἃς εἶναι εἰς τὴν μονήν...*». Ἀσφαλῶς μιὰ ἐχθρικὴ ἐπιδρομὴ αἰχμαλώτισε καὶ τὰ πέντε παιδιά της. Τότε ἀφιερώνει τὴν κτηματική της περιουσία στὸ μοναστήρι, ἀλλὰ σημειώνει καὶ τὴν πιθανὴ περίπτωση νὰ γυρίσουν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία τὰ παιδιά της. Παρόμοιο σχεδὸν εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου ἀρ. 16.6753/1245 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *ὅ π.*, σ. 7): *ἐὰν δὲ ἔλθῃ τὸ αἰχμάλωτόν μου.*

46. Ἡ Μαρία ἡ Τζαρχαλίνα ὅμως μὲ τὰ παιδιά της ἀντιμετώπιζε τὸ 1261 μιὰ ἐπίθεση ἐπιδρομική. Γι' αὐτὸ καὶ παρέμεινε.

47. Προσεγγίζει πρὸς τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ χωρίο 40,28-41,14 ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο στὰ στενὰ τοῦ Ἀντιταύρου ἀρκοῦσε μιὰ μικρὴ στρατιωτικὴ δύναμη γιὰ νὰ ἀναχαιτίσει νικηφόρα πολυάριθμο στρατό:

Οὐ γὰρ κατὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι Πύλας ἡμῖν ὁ Ἀντίταυρος τὰς εἰσόδους παρέχεται, ἑνί τινι τόπῳ μόνον ὠχυρωμένας καὶ τούτῳ δὲ ἐλλιπῶς... Οὐδὲν δὲ πρὸς ταύτας... νικᾶσθαι δὲ τὰς ἁπανταχοῦ πάσας τῶν παρ' ἡμῖν πλήθει τε καὶ δεινότητι, ὡς μέγαν ὄρον τόδε τὸ ὄρος ἑστάναι τοῖς ἑκατέρωθεν ἑαυτοῦ οἷς τε πρὸς τοσοῦτον ἐκτέταται μέγεθος καὶ οἷς οὕτω δύσβατον παρέχεται ἑαυτόν, ὥστ' ἐπὶ μὲν ἀνακωχῆς καὶ εἰρήνης κατ' ἐμπορίαν ἀλλήλοις συμμίσγοντας ἔξεστιν ἀσφαλῶς διιέναι, οὐδὲν δεδιότας, ἐπὶ δὲ πολέμου καὶ μάχης, δεῆσαν ἐπελθεῖν στρατιάν, ἢ οὐδ' ἂν οὐδ' ὅλως εἰσέλθοι, εὐαριθμήτοις τισὶ τῶν εἰσόδων φυλαττομένων ἀνδράσιν, ἢ εἰσελθοῦσα κακῶς ἀπαλλάξει καὶ γνώσεται καθ' ἑαυτῆς ὁρμηθεῖσα καὶ τὸ ξίφος ὠθήσασα. Οὕτως ἡμῖν καὶ ὄρος καὶ τεῖχος καθέστηκεν ὁ Ἀντίταυρος καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἡμᾶς γῆς διαιρῶν μέσος ἕστηκεν ἡμῶν ἀκλινὴς οἷόν τις διαλλακτὴς καὶ ταμίας καὶ διανομεὺς ἑκατέρας ἀρχῆς καὶ ἡγεμονίας, οὐκ ἐῶν οὐδέτερον μέρος ἐπιβουλεύειν θατέρῳ καὶ τῆς ἀλλήλων γῆς ἐπιβαίνειν ἀκόντων. Τὸ κείμενο τοῦ Βησσαρίωνα γράφεται τὸ 1437. Καὶ ὅμως περίπου εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα δὲν θὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἡ ἄμυνα, ποὺ τόσο ἐμφαντικὰ ὁ Βησσαρίων εἶχε διακηρύξει. Βλ. καὶ τὴ μελέτη μας «Τὸ ἀξιόπιστον», *ὅ.π.*

β) Τουρκοκρατία

Ὅμοια εἶναι ἡ θέση καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ποντιακοῦ χώρου κατὰ τὴ μακρὰ τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μὲ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες συνέπειες καὶ γιὰ τὸν ἐκεῖ Ἑλληνισμό[48]. Ὑπάρχουν ὅμως δύο βασικὲς διαφορές:

1) Τώρα πλέον, κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ἡ ἀνώτατη ἐξουσία, πολιτικὴ καὶ θρησκευτική, ἀσκεῖται ἄμεσα μόνο ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως·

2) ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ὑπόδουλος καὶ ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίσει, μὲ ὅσο μπορεῖ λιγότερες ἀπώλειες, τὴ γενικότερη πολιτικὴ τῆς ἐξουσίας τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τῶν Τούρκων καὶ τὶς συνέπειές της, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὴ ἐπηρεάζει ἄμεσα τὸν ὑπόδουλο χριστιανό, τὸ ραγιά.

Εἰδικότερα: Κατὰ τὴν πρώτη μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ ποντιακοῦ χώρου (1461) περίοδο ἕως τὴν εἰρήνη τοῦ Σεχὰμ (1639) ὁ ποντιακὸς χῶρος καὶ οἱ ἀνατολικὲς πρὸς αὐτὸν περιοχὲς χρησιμεύουν στὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ὅπως καὶ στοὺς Βυζαντινοὺς στὸ μεσαίωνα καὶ προγενέστερα στοὺς Ρωμαίους, ὡς ἐφαλτήριο καὶ βάση ἐξορμήσεως κατὰ τῶν ἀντιπάλων στὸν περσικὸ χῶρο. Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο, μὲ τὴν οὐδέτερη ἀλλὰ πάντως κάπως εὐμενὴ συμπεριφορά του ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες ραγιάδες, τείνει κατὰ κάποιο τρόπο νὰ τοὺς παραδεχθεῖ μέσα στὴν ὅλη διάρθρωση καὶ λειτουργία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ὁ Ἑλληνισμός, καὶ ὡς ἐθνικὸ σύνολο καὶ ὡς ἄτομα, καταβάλλει προσπάθειες νὰ ἐπιβιώσει καὶ νὰ γίνει ἐπίσημα καὶ νόμιμα παραδεκτός, ὡς ὑπόδουλος βέβαια, μέσα στὸ κρατικὸ σύνολο.

Στὴ δεύτερη περίοδο, μετὰ τὴν εἰρήνη τοῦ Σεχάμ (1639), ἡ ἐπεκτατικὴ πρὸς τὴ Δύση πολιτικὴ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ οἱ μακροχρόνιες ἐπιθετικὲς πολεμικές τους προσπάθειες στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀφήνουν στοὺς τοπικοὺς Ὀθωμανοὺς ἄρχοντες, τοὺς ντερεμπέηδες, ἐλευθερία ἀναπτύξεως καὶ δράσεως σὲ βάρος ἰδίως τῶν ραγιάδων. Στὴν περίοδο αὐτή, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ-Καϊναρτζῆ (21 Ἰουλίου 1774), οἱ Ἕλληνες Πόντιοι ἀναζητοῦν κάποιο modum vivendi, εἴτε μὲ τὴ μετοικεσία μέσα στὸν ποντιακὸ χῶρο εἴτε μὲ τὴ μετανάστευση ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὶς χῶρες ἰδίως τοῦ βορρᾶ.

---

48. Μία συνθετικὴ ἄποψη γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας δίνει ὁ A. Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos. Some Problems and Preliminary Conclusions», *Neo-Hellenika* I (1974), σσ. 39-54. Βλ. ἐπίσης Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 117-118, 162-163, 180-181, 187-190· τόμ. 34, σσ. 57-76, ἐδῶ σσ. 59, 65-67 καὶ στὴ συνοπτικὴ βιβλιογραφία ποὺ ἐκεῖ σημειώνουμε.

Τὰ τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ στερνὰ δεκαπέντε χρόνια μετὰ τὴ νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1908, ὁ Ἑλληνισμὸς σημειώνει μιὰ ἁλματικὴ ἀναγέννηση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Καὶ μάλιστα προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσει καὶ νόμιμη πολιτικὴ αὐθυπαρξία[49]. Τὴν ἀναγέννησή του ὅμως ἐξουδετερώνει καὶ τείνει νὰ ἐκμηδενίσει τόσο ἡ ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν γεγονότων τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ὅσο καὶ οἱ σχεδὸν ταυτόχρονες προσπάθειες τῶν ἰσχυρῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς νὰ προσεταιρισθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα καὶ ἐπωφελέστερα τὴ φιλία καὶ συνεργασία μὲ τὸ καθημερινῶς ἐνδυναμούμενο μεταπολεμικὸ τουρκικὸ κράτος[50].

---

49. Ὑπενθυμίζουμε τὶς ἐνέργειες ποὺ κάνει ὁ Ἑλληνισμὸς μαζὶ μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ὑπολογίσιμη καὶ ἀξιόλογη πολιτικὴ δύναμη οἱ χριστιανοὶ Ἕλληνες τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ὅπως καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ γίνονται κάθε φορὰ γιὰ τὸν ἐκλογικὸ νόμο καὶ γιὰ σύμπηξη κοινῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας ἀπὸ τοὺς μειονοτικοὺς βουλευτὲς τοῦ ὀθωμανικοῦ-τουρκικοῦ κοινοβουλίου. Βέβαια ὅλα αὐτὰ μετὰ τὸ 1908 καὶ τὴ μεταπολίτευση στὴν Τουρκία συμπιέζονται, συρρικνοῦνται καὶ τείνουν νὰ ματαιωθοῦν. Βλ. Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδη, *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθῆναι 1924, σσ. 45-52 καὶ Κατερίνας Μπούρα, «Οἱ βουλευτικὲς ἐκλογὲς στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς 1908-1918», *ΔΚΜΣ* 4 (1983), σσ. 69-85. Εἶναι γνωστὸ πὼς εἶναι πολὺ ἐλλιπὴς ἡ ἱστοριογραφία γιὰ τὸ μικρασιατικὸ ποντιακὸ Ἑλληνισμὸ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς παραμονῆς του στὸ μικρασιατικὸ χῶρο. Στὴν προσπάθεια νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ περίοδος αὐτὴ τείνουν καὶ τὰ τελευταῖα δημοσιεύματά μας: «Μιὰ νέα πηγὴ ἱστορίας - Οἱ βιογραφικὲς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου», *ὅ.π.*, σσ. 239-67· «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζούντας «Οἱ Κομνηνοί», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995-1996), σσ. 137-181 καί, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ποὺ δημοσιεύονται, ἡ μελέτη «Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Πόντου μετὰ τὸ 1880».

50. Στὶς 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ἡ ὁποία ἐπισήμως ἔφερε τὴν ὑπογραφὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ποὺ μὲ τὴ συνθήκη αὐτὴ δικαίωναν τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς συμμάχου Ἑλλάδας, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ ἐκείνους τῆς ποντιακῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ περιλαμβάνονταν στὸ ὑπὸ δημιουργία καὶ ἵδρυση ποντιοαρμενικὸ κράτος. Ἤδη ὅμως ἀπὸ τὸ 1919 ἐπίσημοι, καὶ Γάλλοι καὶ Ἀμερικανοί, ἔρχονταν σὲ συνεννόηση μὲ τοὺς Τούρκους, τοὺς ἡττημένους τοῦ πολέμου, προσπαθώντας νὰ ἐπανασυνδέσουν δεσμοὺς φιλίας καὶ συνεργασίας. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 777-781· *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σσ. 263-266 γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς καὶ σ. 284 γιὰ τοὺς Ἄγγλους· Ἀλέξη Ἀλεξανδρῆ, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση», *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχή του*, Ἀθήνα 1980, σ. 458 [34]· Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *Γύρω στὴν ἄσβεστη φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 159 (*... ἔφθασε... τηλεγράφημα τοῦ Βενιζέλου ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου ἔπαυσε νὰ ὑποστηρίζεται*

Ἡ θέαση λοιπὸν τῆς ἱστορικῆς ἀνελίξεως μᾶς ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν δύο βασικοὶ παράγοντες, δύο ἄξονες, ποὺ καθορίζουν τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ γεωγραφικός: Ἡ ποντιακὴ περιοχή, ἡ βορειοανατολικὴ περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅταν συναποτελεῖ συνοριακὴ περιοχὴ ἑνὸς κρατικοῦ φορέα ποὺ ἐξουσιάζει τὴ Μικρὰ Ἀσία, τότε χρησιμοποιεῖται ὡς ἐφαλτήριο πρὸς ἀνατολὰς γιὰ τὶς ἐπιθετικὲς ἢ ἀμυντικὲς προσπάθειες τοῦ κράτους αὐτοῦ. Στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ἴδιο αὐτὸ κράτος δὲν ἔχει στραμμένη τὴν προσοχή του στὰ ἀνατολικά του σύνορα, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἄμεση ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν κατεύθυνση αὐτή, τότε ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ ποντιακοῦ χώρου βοηθεῖ στὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Ὅταν ὁ ποντιακὸς χῶρος ἀποτελεῖ αὐτόνομη κρατικὴ ὑπόσταση (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν), τότε καὶ πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς διευκολύνει τὴν ἄμυνα καὶ τὴ διάσωσή του. Πράγματι, ὁ ποντιακὸς χῶρος συγκροτεῖ ἕνα γεωγραφικὰ κλειστὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο διαθέτει πολὺ λίγους δρόμους γιὰ κατὰ μάζες εἰσέλαση ἀλλοφύλων μέσα σ' αὐτὸν καὶ γιὰ εὐχερεῖς ἐπιθέσεις καὶ ἐπιδρομές.

Ἐξάλλου, ὅταν ὁ ἴδιος αὐτὸς χῶρος εἶναι ὑπόδουλος τοῦ κράτους ποὺ ἐλέγχει καὶ ὁλόκληρη τὴ Μικρὰ Ἀσία (Τουρκοκρατία 1461-1922), τότε καὶ πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς παρέχει τὰ μέσα στὸν ἐκεῖ ὑπόδουλο Ἑλληνισμὸ νὰ ἐπιβιώσει ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ.

Ἔτσι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, μετὰ τὸ 1639 καὶ τὴν εἰρήνη τοῦ Σεχάμ, πάλι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου, ποὺ διαχώριζε τὴν

ἀπὸ τὴν Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης...). Ἔτσι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1920 καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος, καὶ κατ' ἰδίαν καὶ δημοσίως, ὁμολογοῦσαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον περίπτωση τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου νὰ ἔχει εὐνοϊκὴ καὶ θετικὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόντου κατάληξη (*Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σ. 281). Ἡ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο δὲν δέχτηκε νὰ ἱκανοποιήσει κατὰ κανένα τρόπο τοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόντου. Καὶ εἶναι τραγικὰ καὶ ὅμως ἀληθινὰ ὅσα ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῶν Ποντίων, ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος, ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ ἔργου του «Ἐκκλησία» (σ. 782):

Τῇ ἐνόχῳ συνεργίᾳ τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἐθνικὸν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμὰλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγχονίζοντο Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀείμνηστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐνῷ χιλιάδες ἄλλαι στρατευσίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἐξορίᾳ.

ποντιακὴ περιοχὴ σὲ παραλιακὴ καὶ μεσογειακὴ ὀρεινή, παρεῖχε στοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόντου τὴ σωτηρία μὲ τὴ μετοικεσία : Ὅταν οἱ Ἕλληνες καταπιέζονταν ὑπερβολικὰ στὸν παραλιακὸ Πόντο (ὅπως ἀπὸ τοὺς ντερεμπέηδες), εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ καταφεύγουν στὸν ὀρεινὸ καὶ μεσόγειο γιὰ νὰ ἐργασθοῦν ἐκεῖ, ἰδίως στὰ μεταλλεῖα, νὰ διασωθοῦν καὶ νὰ ἐπιβιώσουν. Ὅταν πάλι οἱ συνθῆκες ζωῆς ἦταν εὐνοϊκότερες στὸν παράλιο Πόντο, τότε οἱ Ἕλληνες Πόντιοι κατέφευγαν σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν ὀρεινό[51]. Τέλος, καὶ ἰδίως μετὰ τὸ 1774, τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ-Καϊναρτζῆ, ὅταν οἱ συνθῆκες διαβιώσεως καὶ παραμονῆς σὲ ὁλόκληρο τὸ μικρασιατικὸ Πόντο ἦταν ἀφόρητες καὶ σχεδὸν ἀνυπόφορες, τότε οἱ Ἕλληνες Πόντιοι ἀναζητοῦσαν τὴ σωτηρία τους στὴ μετανάστευση ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο, στὶς χῶρες ἰδίως τοῦ βορρᾶ.

Ὡς δεύτερος ἄξονας, βασικὸς καὶ αὐτός, πρέπει νὰ λογισθεῖ ἡ ἐγγενὴς στὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ Πόντου ρώμη – βιολογική, ψυχικὴ καὶ πνευματική – καὶ ἡ πείσμων καὶ ἐπίμονη θέληση ἀντιστάσεως καὶ ἀντιδράσεώς του στὶς δύσκολες καὶ ἀντίξοες συνθῆκες. Πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες – τὸ ἐπαναλαμβάνουμε καὶ ἐδῶ –, καὶ τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀρχαιότητας, διαβίωναν ἐκεῖ καὶ ἄλλα ἐθνικὰ σύνολα, κατὰ πολὺ ὑπέρτερα σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ ἰσχύ. Ὅμως κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲ δημιούργησε στὸν ἴδιο αὐτὸ χῶρο τὴν ἐξέλιξη ποὺ εἶχε ὁ ἐκεῖ Ἑλληνισμός. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες Πόντιοι κατόρθωσαν στὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων, χωρὶς ἐξαιρετικὰ ἐξοντωτικὲς ἀπώλειες, ἰδίως πληθυσμιακές, νὰ διατηρήσουν τὴν ἐθνική τους συνείδηση, τὴ γλώσσα τους, ἀκόμη καὶ ὅταν, ὅπως στὴν Τουρκοκρατία, οἱ συνθῆκες ἀλλοιώσεώς τους, ἐξαιτίας τῶν ἐπίσημων καὶ ἀνεπίσημων παραγόντων τοῦ κράτους, ἦταν ὑπερβολικὰ ἰσχυρὲς καὶ ἀποτελεσματικές.

Τέλος, ἀκόμη μία ἀπόδειξη τῆς ρώμης καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τῶν Ἑλλήνων Ποντίων εἶναι καὶ ἡ μεταγενέστερη τοῦ 1922 ἀνέλιξή τους μὲ τὴν ἐνοφθάλμιση στὴν ἑλλαδικὴ κοινωνία καὶ μὲ τὴν ἁλματώδη καὶ ἐκπληκτικὴ ἐνδυνάμωσή τους, οἰκονομική, κοινωνική, μερικῶς καὶ πολιτική.

Σήμερα οἱ Πόντιοι καὶ ποντιογενεῖς εἶναι περίπου 1.000.000 στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

Οἱ δύο αὐτοὶ ἄξονες, ὁ γεωγραφικὸς παράγοντας καὶ ὁ δυναμισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ποντιακοῦ στοιχείου, καθόρισαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ποντίων στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἰδιαίτερα αὐτοὶ οἱ δύο παράγοντες χρωματίζουν τὴν ἱστορικὴ πορεία τους.

---

51. Βλ. Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 140-141.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου, στὴ βορειοανατολικὴ περιοχὴ τοῦ τουρκικοῦ κράτους μέσα σὲ συνθῆκες καταπίεσης καὶ τρομοκρατίας ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1774, ζοῦσαν διαρκῶς μὲ τὸ ὅραμα τῆς λυτρώσεως, τῆς ἐξόδου. Ἐντούτοις, εἴτε μετανάστευαν ἀπὸ τὸν Πόντο εἴτε προετοίμαζαν μιὰ ἐνδεχόμενη, πιθανὴ ἀλλὰ καὶ λυτρωτικὴ μετανάστευση, τίποτα δὲν μείωνε τὸ δυνατὸ δεσμό τους μὲ τὴν πάτριο γῆ, τὸν Πόντο. Τὸ παράδειγμα τοῦ Τραπεζουντίου Ἠλία Κανδήλογλου εἶναι χαρακτηριστικό:

Γεννήθηκε τὸ 1753 στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1778 διδάσκει στὸ Φροντιστήριο· τὸ 1784 πηγαίνει στὴ Χερσώνα, ὅπου διδάσκει ἕως τὸ 1792, ὁπότε ἐπιστρέφει στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1794 φεύγει ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα καὶ πηγαίνει πάλι στὴ Χερσώνα, ὅπου ἐπιδίδεται ἐπιτυχῶς καὶ στὸ ἐμπόριο, ἐνῶ μὲ ἔξοδά του κτίζεται σχολεῖο· τὸ 1803 ἐπιστρέφει πάλι στὴν Τραπεζούντα, ὅπου διδάσκει· τὸ 1804 πηγαίνει στὴ Χερσώνα καὶ Βλαχία· τὸ 1819 ἐπανέρχεται στὴν Τραπεζούντα, ὅπου τὸ 1820 πεθαίνει[52].

Τὴν περίπτωση αὐτὴ τοῦ Κανδήλογλου (ὄχι ἀσφαλῶς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ταξιδιῶν του ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ δεσμὸ μὲ τὴν ποντιακὴ πατρίδα) ἐβίωσαν πολλὲς οἰκογένειες, πολλοὶ Πόντιοι ἰδίως στὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια τῆς παραμονῆς τους στὸν Πόντο. Ἀναφέρομαι στοὺς Ποντίους:

– ποὺ κατὰ χιλιάδες διέφυγαν στὴ Ρωσία πρὶν ἐκραγεῖ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος,

– ποὺ ἐπέστρεψαν στὸν Πόντο μὲ τὴ ρωσικὴ προέλαση μέχρι καὶ τὴν Τραπεζούντα,

– ποὺ διέφυγαν πάλι πρὸς τὴ Ρωσία μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ρώσων τὸ 1918 καί, τέλος,

– ποὺ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτούς, ἐπέστρεψαν καὶ πάλι στὸν Πόντο, ὅταν ὑπογράφηκε ἡ ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου καί, εὐκολόπιστοι, πίστεψαν ὅτι θὰ ὑπάρξει ἐκεῖ εἰρήνη καὶ ἐλευθερία[53].

Σκοπὸς τοῦ κάθε Ἕλληνα Ποντίου ποὺ μετανάστευε ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο ἦταν νὰ βρεῖ κατάλληλες συνθῆκες γιὰ νὰ ἐργασθεῖ, νὰ ἀποκτήσει χρήματα καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴν οἰκογένειά του στὸν Πόντο. Ὅλοι ὅσοι μετανάστευσαν στὰ ρωσικὰ ἐδάφη τὸ 1828, τὸ 1876 ὅπως καὶ τὴν τελευταία δεκαετία

52. Βλ. Ἐπαμ. Κυριακίδου, *Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*, Ἀθῆναι 1897, σσ. 145-148· Ὀδ. Λαμψίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σ. 189.

53. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *ὅ.π.*, σσ. 13-34, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀφηγούμενος τὶς ἀναμνήσεις του καταγράφει τὶς μετακινήσεις τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα στὸ Βατοὺμ καὶ ἀντιστρόφως.

1912-22 δὲν εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, σκοπὸ νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ νὰ δημιουργήσουν μόνιμη καὶ διὰ παντὸς κατοικία στὸν τόπο τῆς μεταναστεύσεως, ἀλλὰ ὅλοι κατέχονταν ἀπὸ τὸ νόστο.

Θέλω νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ἕνα γεγονός, μιὰ λεπτομέρεια τῆς στατιστικῆς – ποὺ γιὰ μᾶς ὅμως δὲν εἶναι λεπτομέρεια – γιὰ αὐτοὺς ποὺ ἦταν στὴ Ρωσία καὶ ἔμειναν ἐκεῖ μετὰ τὸ 1917-18, μετὰ τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴ μεταπολίτευση. Ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος τοὺς ὑπολόγιζε σὲ περίπου 600.000. Μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ λιγότεροι. Οἱ ἀριθμοὶ στὴ συλλογιστική μας τώρα δὲν ἔχουν τόσο μεγάλη σημασία.

Ἑξήντα περίπου χρόνια μετὰ τὸ 1917-18 ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ τῆς τότε Σοβιετικῆς Ἑνώσεως στὴν ἐπίσημη πληθυσμιακὴ ἀπογραφή της σημειώνει: Ἕλληνες περισσότεροι ἀπὸ 344.000[54]. Ἐπεξηγῶ, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, τί ἐσήμαινε νὰ μὴν εἶσαι σοβιετικὸς ὑπήκοος, νὰ παραμένεις ξένος, Ἕλληνας ὑπήκοος. Δὲν εἶχες – λογικὸ ἦταν – τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸ σοβιετικὸ ὑπήκοο, στὴν ἐργασία, παιδεία, συμμετοχὴ στὰ κοινὰ κτλ. Καὶ ὅμως οἱ 344.000 Ἕλληνες, παρὰ τὸ μοιραῖο ἐκρωσισμό, ποὺ ἦταν φυσικὸ καὶ ἐπόμενο νὰ γίνεται, διατηροῦσαν ἑξήντα καὶ περισσότερα χρόνια τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθα μειονεκτήματα. Δὲν ἤθελαν νὰ τὴν χάσουν. Εἶναι μιὰ λεπτομέρεια, ἀλλὰ τόσο σημαντική. Ἦταν ὁ νόστος γιὰ τὴν πατρίδα ποὺ δὲν ἔσβησε ποτέ. Καὶ ὁ νόστος αὐτός, μιὰ καὶ ἡ ποντιακὴ περιοχὴ δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς δεχθεῖ, κατευθύνθηκε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

Οἱ ἀγῶνες ποὺ ἔκαναν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι, εἴτε ὡς ἄποικοι στὴν ἀρχαιότητα εἴτε ὡς ὑπερασπιστὲς συνοριακῆς περιοχῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἴτε ὡς ὑπήκοοι αὐτόνομης κρατικῆς ὑποστάσεως (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν) εἴτε καὶ πάλι ὡς ὑπόδουλοι στὴν ὀθωμανικὴ καὶ τουρκικὴ ἐπικράτεια, καταδεικνύουν πόσο πολὺ ὁ Ἕλληνας Πόντιος ἦταν δεμένος μὲ τὴ γῆ του, μὲ τὴ γῆ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σημειώνουμε καὶ πάλι ὅτι μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου χιλιάδες ἦταν οἱ Πόντιοι τῆς νότιας Ρωσίας καὶ τοῦ Καυκάσου, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐπανέλθουν στὸν Πόντο, στὴ γῆ τους[55].

---

54. Βλ. Ἰσαὰκ Λαυρεντίδη, *Οἱ ἐκ Σοβιετικῆς Ἑνώσεως Ἕλληνες ποντιακῆς καταγωγῆς καὶ τὰ ἐκ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης δικαιώματά των*, Ἀθῆναι 1986, σ. 17.

55. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *ὅ.π.*, σ. 44 (*ἤθελα νἄμαι κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα καὶ νὰ πάω ἐκεῖ μόλις καταληφθῇ*). Εἶναι ἕνα παράδειγμα τοῦ ἀσίγαστου νόστου τῶν Ποντίων γιὰ τὴ γῆ τους καὶ ποὺ ἔχει καταγραφεῖ ἀπὸ ἕνα ἄτομο ποὺ προσέφερε πολλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν ὑπόθεση τοῦ Πόντου. Παρὰ τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτηση τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου στὸ πρόβλημα, ἐὰν θὰ ἦταν δυνατὸν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι πρόσφυγες στὰ ρωσικὰ ἐδάφη νὰ ἐπανέλθουν μετὰ τὴν ἀνακωχὴ στὸν

Καὶ τὸ τελευταῖο: Ὅταν ὁ ἀναγκαστικὸς ξεριζωμὸς τοῦ 1922-23 ἐπιβλήθηκε στοὺς Ἕλληνες Ποντίους, αὐτοὶ ἤλθαν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ὅμως κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἤλθαν σὲ ἡλικία περίπου 20 χρονῶν καὶ πάνω δὲν πίστευε καὶ δὲν ἤθελε νὰ πιστέψει ὅτι σὲ λίγο καιρό, σὲ λίγα χρόνια δὲν θὰ γύριζε πίσω στὴ γῆ τους, στὸν Πόντο. Ἐκεῖ, στὸν Πόντο, εἶχαν βιώσει τὴν ἐξόντωση καὶ τὸ θάνατο, εἶχαν βιώσει τὶς βιαιότητες, τὶς ἐξορίες, τὶς ἐκτελέσεις, τὸν ἀφανισμὸ περιουσιῶν, τὶς καταστροφὲς καὶ τὶς λεηλασίες. Καὶ ὅμως ὅλα αὐτὰ δὲν τοὺς ἀνάγκασαν νὰ σκεφτοῦν ὅτι ἡ μεταφύτευσή τους καὶ ὁ ἐνοφθαλμισμός τους στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἦταν πλέον ὁριστικὸς καὶ ἀμετάκλητος. Ἔτσι, συνδυάζοντας καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντες, τὸ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ τὸν ἀνθρώπινο τύπο, βλέπουμε τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς ποντιακῆς περιοχῆς νὰ ζεῖ καὶ νὰ δρᾶ καὶ νὰ μὴν ὑφίσταται ἔντονα τὴ φυσιολογικὴ φθορά, τὸ λογικὸ ἀφανισμό, ἀλλὰ νὰ παραμένει ἀπτόητος καὶ ὄρθιος ἀκόμα καὶ μέσα στὶς πιὸ καταστρεπτικὲς συνθῆκες.

Πόντο, πολλοὶ Πόντιοι ἐντούτοις ἐπανῆλθαν στὸν τόπο καταγωγῆς τους. Ὁ Θεοφύλακτος πάρα πολλὲς φορὲς ἀναφέρει τὸ τραγικὸ πρόβλημα τῆς ἐπανόδου τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὸν Πόντο, ὅπως καὶ τὶς ἐπανειλημμένες συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Βατούμ γιὰ νὰ βρεθεῖ ἱκανοποιητικὴ λύση. [Σὲ μελέτη μας, ποὺ σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ, μὲ θέμα «Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Θ. Θεοφύλακτου καὶ ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ποντίων 1914-22», θὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὸ προσφυγικὸ ζήτημα.] Ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος ἦταν ἐξαρχῆς ἀντίθετος σὲ κάθε μετακίνηση ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ σὲ ἐπάνοδο τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὴν ποντιακὴ περιοχή (Θεοφυλάκτου, *ὅ.π.*, σ. 226). Τὸ πρῶτο γιὰ λόγους δημογραφικοὺς πληθυσμιακοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, τὸ δεύτερο καὶ γιὰ λόγους ἀνεπάρκειας τῶν μέσων περιθάλψεως καὶ διατροφῆς τῶν Ἑλλήνων προσφύγων, ποὺ ἐπανέρχονταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἐντούτοις, ὅταν οἱ πρόσφυγες εἴτε ἀπὸ τὴν ποντιακὴ περιφέρεια ἔφθαναν στὴν Τραπεζούντα γιὰ νὰ μεταναστεύσουν ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο, εἴτε ἐπανέρχονταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος κατέβαλλε κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν περίθαλψή τους. Αὐτὸ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Τραπεζούντας κατὰ τὴ ρωσικὴ κατοχὴ στὰ χρόνια 1916-17. Ἔχουμε καὶ χρονογραφικὲς μνεῖες ὅλων αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν, ποὺ καταβάλλονταν γιὰ τοὺς πρόσφυγες, στὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζούντας «*Οἱ Κομνηνοί*» (βλ. Ὀδ. Λαμψίδη, «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζούντας», ἀρ. 2, σ. 22· ἀρ. 3, σ. 38· ἀρ. 5, σ. 70· ἀρ. 6, σ. 86· ἀρ. 7, σ. 105· ἀρ. 8, σ. 130· ἀρ. 9, σ. 154· ἀρ. 10, σ. 174· ἀρ. 11, σ. 198· ἀρ. 13, σ. 238· ἀρ. 14, σ. 258· ἀρ. 16, σ. 298), καὶ ἔχουμε τὸ φυλλάδιο ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1919 στὴν Τραπεζούντα *Λογοδοσία τῆς ἐν Τραπεζοῦντι ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου Ἐπιτροπῆς τῶν προσφύγων, γενομένη τῇ 23 Ἰανουαρίου 1919, ἐν Τραπεζοῦντι*, σσ. 2-49 (βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 748).

Στὰ ἀρχαῖα χρόνια οἱ Ἕλληνες στὸν Πόντο ἦταν στρατιῶτες ὑπερασπιστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια ἔγιναν σταυροφόροι τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν Τουρκοκρατία μάρτυρες τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν. Καὶ ὅπως γιὰ τοὺς χριστιανοὺς τῶν πρώτων αἰώνων οἱ διωγμοὶ δὲν στάθηκαν ἱκανοὶ νὰ ἀναστείλουν τὴν πρόοδο καὶ τὴ δημογραφική τους ἀνάπτυξη, ἔτσι καὶ τοὺς Ἕλληνες Ποντίους τίποτα δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς σταματήσει. Κάθε στιγμὴ πολεμοῦσαν στὸ χάλκινο ἁλώνι μὲ τὸ Χάροντα.

— Χάρε μ', γιά 'λα ἂς παλεύουμε 'ς τὸ χάλκενον τ' ἁλώνιν,
ἂν ἔν' καὶ τὸ νικᾷς μ' ἐσύ, ἔπαρ' τὴν ψή μ' καὶ δέβα,
ἂν ἔν' καὶ τὸ νικείεσαι, θὰ παίρω καὶ τὸ μαῦρο σ'.
Ἐξέβαν καὶ ἐπάλεψαν, ἐνίκεσεν ὁ Χάρον.[56]

Ἤξεραν – πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν τὸ ξέρουν; – ὅτι στὸ τέλος ὁ Χάρος θὰ τοὺς νικοῦσε. Μὰ δὲν σταμάτησαν νὰ πολεμοῦν, δὲν σταμάτησαν τὸν ἀγώνα τους. Κι ὁ ἀγώνας αὐτός, ὅσο σκληρὸς κι ἂν ἦταν, ἔκανε τὴ ζωή τους νὰ μὴ σβήνει. Βέβαιη πεποίθησή τους ἦταν ὅτι τὸ θάνατο ἀκολουθεῖ ἡ Ἀνάσταση. Καὶ ἀπὸ μακριὰ ἀντηχοῦσε γύρω τους, μέσα τους, ὅλο φῶς, ὅλο ἐλπίδα, ὁ στίχος :

Ἡ Ρωμανία κι' ἂν πέρασεν, ἀνθεῖ καὶ φέρει κ' ἄλλο.

56. Πάνου Λαμψίδη, *Δημοτικὰ τραγούδια τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 18.

Ὁ Ὀδυσσέας Λαμψίδης συνομιλεῖ μὲ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Βαρθολομαῖο σὲ ἐκδήλωση τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (23 Ὀκτωβρίου 2000).